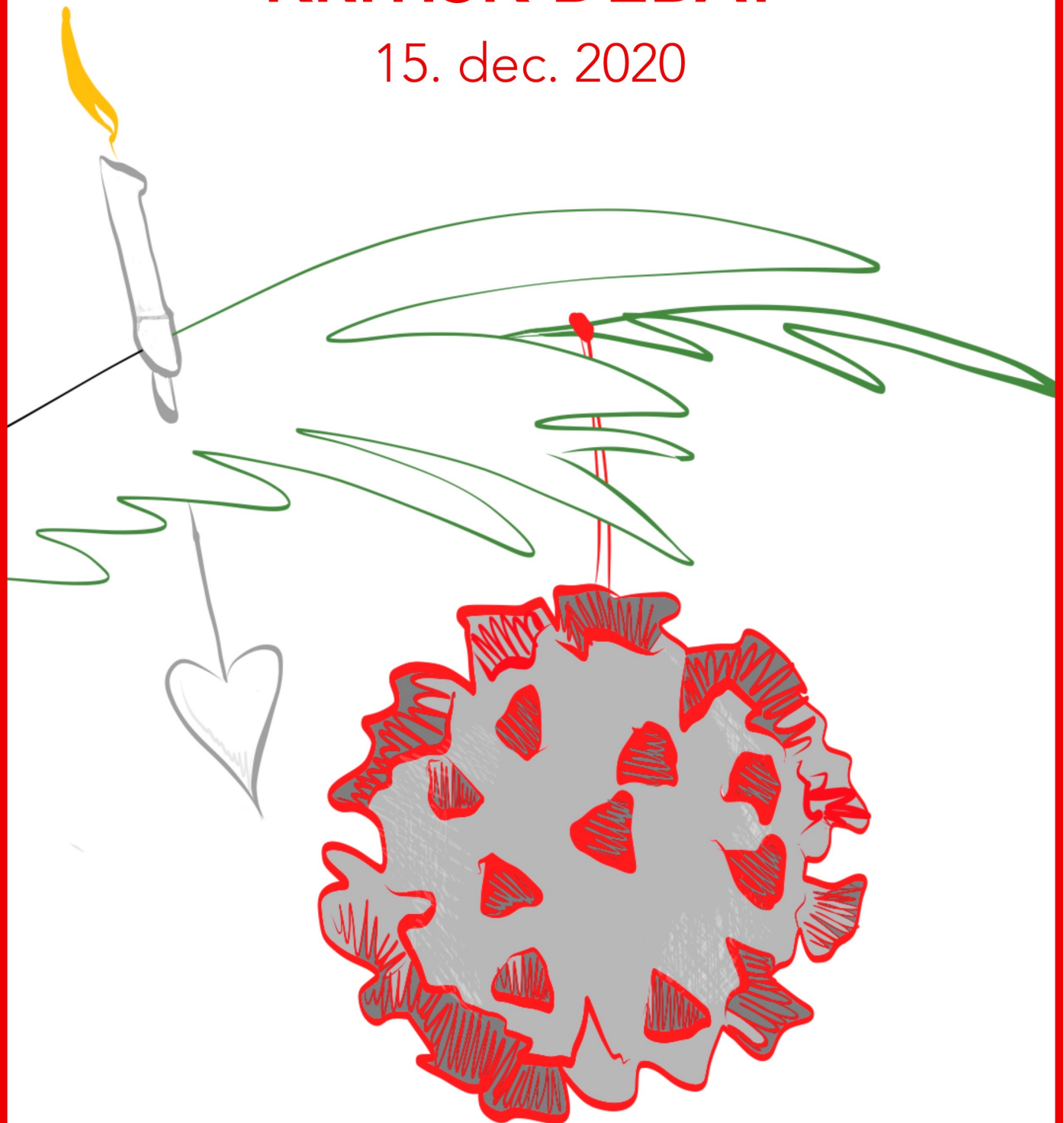

KRITISK DEBAT

15. dec. 2020

Jürgen Habermas Bent Gravesen Gert Sørensen

Carsten Jensen Henrik Herlev Lund

Liberalt hysteri	2
Liberalt demokrati	8
År 30: Tysklands anden chance,	14
Merkels europapolitiske kovending og den tyske genforeningsproces	14
Generationsskifte i den økonomiske politik	30
Har PD en fremtid i Italien?	43
Bolivia efter Evo. En kriseramt rollemodel slår igen.	52
Det økonomiske råderum, langt fra hugget i granit!	62

Leder

Liberalt hysteri

Af Jan Helbak medl. af Kritisk Debats redaktion

Med frenetisk energi jager Jyllands Posten (JP) ethvert spor i minksagen, der kan danne billedet af en magtfuldkommen regering. "Tag opgøret med herskesygen" var JP's hyldest til traktordemonstrationen "Folkestyret hylder grundloven". Koreografien var/er: "civilsamfundets berettigede oprør mod en autoritær og magtfuldkommen stat". De liberale trækker linjerne tilbage til Estrups provisoriske regering.

På Christiansborg udkæmpede de borgerlige headbangere frihedskampen for alle borgerne i almindelighed og minkavlerne i særdeleshed. Med fødevareministeriets angivelige fejltrin, som i den borgerlige fortælling blev til overgreb, var scenen sat for et forsvar af de borgerlige frihedsrettigheder - *ejendomsretten først og fremmest* – og af en erhvervsgruppe, hvis livsværk blev trådt under fode af statsmagten sådan. De liberales sentimentale narrativ.

Uden smålig skelen til de faktiske forhold øjnede blå blok muligheden for gennem en alliance med et i øvrigt hendøende erhverv – som en slags patetisk stedfortræder for det samlede erhvervsliv – at rette det første alvorlige stød mod regeringen siden Folketingets enstemmige vedtagelse af tilføjelserne til epidemiloven i marts. Siden marts har blå blok ikke haft noget at byde på, der kunne minde om en alternativ krisehåndtering. Det gælder også, hvad angår tiden efter covid-19. Hverken Konservatives eller Venstres finanslovsoplæg indeholder andet end den samme sang om, at velfærden bedst sikres gennem skattereduktion for de velstillede og en "udstrakt hånd til de svageste". Og så ellers megafonstøtte til samtlige erhvervsgruppers ublu krav om statsstøtte.

Men bag al virakken omkring fødevareministeriets angiveligt manglende hjemmel til at kræve alle mink i Danmark aflivet, tegner der sig et noget andet og mere betydningsfuldt billede.

Fordringen bag blå bloks kortvarige offensiv er: Den socialdemokratiske regering må ikke komme ud af coronakrisen uden ridser i lakken. De borgerligere må ikke fremstå som en broget skare af handlingslammede kulissevogtere, og den socialdemokratiske regering og Mette Frederiksen må ikke opnå en folkelig autoritet og et tilstrækkeligt stærkt mandat til at holde styr på det parlamentariske grundlag, når genopbygningsarbejdet skal i gang. Og tilliden til statssystemet må ikke stå usvækket!

Det konfliktbillede tegner essensen af de sidste måneders turbulens, fordi både de borgerlige, regeringen og erhvervslivets organisationer øjner et paradigmeskifte forude, og stadig flere borgere fornemmer det. Den liberale dagsorden og dets urealistiske verdenssyn har overskredet sidste salgsdato. Skiftet blev om noget spredt allerede diskuteret før coronakrisen. Den har blot skubbet til diskussionen og til næsten alle de forhold i samfundet, der er i opbrud: Den liberale økonomiske ortodoksi. Det offentliges betydning. Den individuelle frihed versus fællesinteressen. Den galopperende ulighed og de voksende sociale spændinger. Den økonomiske vækst og de manglende investeringer, markedsideologiens tomhed overfor klimakrisen og ikke mindst globaliseringens indre svagheder og modsætninger.

Men uanset om vi vender blikket mod USA eller ned i Europa finder vi ikke statsledere eller større sammenhængende politiske blokke, der for alvor har turde indlede et opgør med den liberale utopiske samfundsødelæggende tomhed og fremlægge tanker og konkrete forslag til en ny politisk og statslig regulering af samfundsøkonomien, den økonomiske vækst og de øvrige store samfunds- og velfærdsområder.

Hele komplekset af modsætninger, som allerede havde hobet sig op i 2019, hvor IMF sluttede årets sidste statusopgørelse over verdensøkonomien med at advare mod eksorbitant gældsudvikling. Faretruende lave investeringer og en voksende ulighed, ”som intet moderne demokrati kan tåle i længden”.

IMF's statusopgørelse op til jul i 2019 blev næsten glemt, da først verden for alvor blev ramt af coronakrisen i februar. Det politiske system, myndighederne og befolkningerne stod fuldstændigt uforberedte, da krisecentrum ret hurtigt bevægede sig ud over Kina, og epidemien blev til en pandemi. Alt det kendte i samfundsstyret, som godt nok haltede, viste sig nu helt utilstrækkeligt i de fleste større kapitalistiske lande. Nye metoder i politisk, økonomisk og ikke mindst sociale samfundsstyring skulle tilvirkes og afprøves. Det drejede sig om at handle hurtigt og etablere indsigt i pandemiens indre liv og natur. Hurtigt viste det sig for de mere neutrale iagttagere, at de berømte markedsmechanismer i og udenfor den offentlige sektor ikke duede til krisebekæmpelse. Hvis samfundets ve og vel skulle beskyttes og sættes over hensynet til erhvervslivet, måtte staten som samlende kraft træde afgørende op som bestemmende og regulerende magt indenfor alle områder i samfundet. Man kan ikke lukke et land ned i længere tid uden en stærk statsmagt med folkelig opbakning. Hvor galt det kan gå, er USA et strålende eksempel på.

Det skal siges, at den krævede omstilling og udvikling har den danske regering gennemført mere sikkert og smertefrit end de fleste andre regeringer verden over. Med det resultat, at det danske samfund indtil nu er sluppet relativt nådigt gennem covid-19. Det lykkedes faktisk også regeringen i vid

udstrækning af dæmpe den udbredte liberale rethaveriske individualisme i befolkningen. Folk opførte sig i almindelighed fornuftigt og rettede sig efter myndighederne.

Det holdt til lige efter sommerferien. Så begyndte erhvervslivets organisationer igen at hævde markedets primat over politikken, hvis ikke dansk industri skulle miste arbejdspladser og skabe økonomisk ruin for tusinder. På den ene side krævede erhvervsorganisationer helt uhæmmet statslig kompensation for snart sagt alle tab og frihedsrådet hørtes på den anden side oftere i medierne. Myndighedernes opfordringer blev tilsvarende overhørt. Ikke kun i Danmark men i hele Europa. Lige indtil risikoen for anden bølge blev til virkelighed, og de fleste regeringer og myndigheder i Europa og USA endnu engang blev taget uforberedte.

I Danmark stod man ydermere overfor det særskilte problem, at smitten havde bredt sig til minkerhvervet, hvorfra smitten med foruroligende hast spredte sig til mennesker i områderne. Dertil kom frygten for mutationer. Pludselig skulle der handles ekstra hurtigt og rettes op på flere måneders bagatellisering af risici. Regeringens og myndighedernes ellers sikre håndtering af covid-19 blev for en tid afløst af usikkerhed og forvirring. Som det fremgår af fødevareministeriets egen redegørelse til Folketinget både vidste og vidste man ikke, hvor langt den gældende lovhjemmel rakte, da statsministeren erklærede, at alle mink i Danmark skulle aflives (Lov om hold af dyre. Kunne man både bruge §1 og §30). Hjemlen ifølge §30 viste sig ikke at række til aflivning af raske mink. Alligevel fremsatte myndighederne aflivningen af alle mink som et krav til minkejerne. Denne lidt uforståelige fadæse – eller i hvert fald unødvendige uklarhed – blev hurtigt udnyttet af de borgerlige til at råbe op om knægtelse af ejendomsretten, krav om ekspropriationserstatning og tilsidesættelse af og brud på grundloven. Den ene ekspert efter den anden stod frem og bekræftede grundlaget for de borgerliges stormløb mod regeringen. Justitsministeriets meget overordnede rets- og forvaltningsbelæring og forsigtige kritik af fødevareministeriets forvaltningshåndtering blev takseret til noget af det mest alvorlige i nyere forvaltningshistorie.

Fejlen blev begået (og måske alligevel ikke). Men med skyldig reference til proportioner var den ikke graverende og set i forhold til, hvad der var på spil på smittefronten, må fejlen siges at være i den ikke graverende ende af skalaen. Fejlen kunne til og med være løst parlamentarisk, hvilket statsministeren også med det samme lagde op til ved at indkalde alle partierne i den hensigt at beklage forløbet og foreslå vedtagelse af en hastelov. Men den parlamentariske løsning var ikke i de borgerliges interesse. Den kunne kun styrke statsministeren. I stedet søgte blå blok tilflugt i retspolitisk rytteri omsat i kravet om en kommissionsundersøgelse. Andet vil nemlig ikke kunne samle den politisk uhomogene og visionsløse blok. At EL og de Radikale dels lod sig besnære af retspolitikens sirener er til gæld ikke helt forståeligt, når nu det står så klart, at et af fremtidens politiske kampe-mær bliver den demokratiske parlamentarisme overfor den ulighedsbevarende liberale retsstatspoli-

tik. Men da regnebrættet skulle gøres op, kunne man blandt regeringens støttepartier samles om de Radikales forslag om en parlamentsundersøgelse.

Man kunne måske i tilgift have ønsket sig en lidt mere vågen venstrefløj, der offentligt havde stillet de samme spørgsmål som tidligere departementschef Peter Loft. Efter en meget nøgtern gennemgang i Altinget af hjemmelsagens nøglepunkter slutter han artiklen med spørgsmålet: ”om, hvorvidt det var en god ide, da man i 2010 ændrede kriterierne for ansættelse af topchefer i staten, således at det udslagsgivende nu var generelle ledelsesmæssige færdigheder og evnen til at yde politisk rådgivning – og ikke specifik faglig indsigt”.

Man kan gå skridtet videre og i dag konstatere, hvordan Moderniseringsstyrelsens markedsstrategi for incitamentsstyring af hele den offentlige sektor har svækket sammenhængskraften, kontinuiteten, overblikket og sammenhængskraften i en grad, der gennem de sidste år har skabt mange situationer på alle forvaltningsniveauer lig den i fødevareministeriet om end af mindre ”katastrofisk” tilsnit. Den politik, som Anders Fogh Rasmussen indledte i 2001, har over næsten to tiår svækket hele statssystemet og styrket markedets indflydelse på politikdannelsen og forvaltningen. Det mest kendte symptom er vel nok skandalerne i skatteministeriet. Langt hen ad vejen er det lykkedes for de liberale regeringer og forvaltningseliten at gøre de offentligt ansatte i hele statssystemet til privatpraktiserende, hvor enkeltsagen som resultat af incitament-styringen til enhver tid står over helheden.

I det lys så Mette Frederiksen helt rigtigt, da hun ved sin tiltræden som statsminister med det samme styrkede statsministeriet og kontrollen med hele sit ministerium. Formålet var og er at gøre op med hele statssystemets atomisering.

Indtil videre tyder alt på, at de borglige taktik med stormløbet mod regeringen er slået fejl. Regeringen kommer måske oveni købet styrket ud af situationen. Den har indgået delforlig om miljøet, om antallet af elbiler i 2030, om minimumsnormeringer, flere ressourcer til ældreplejen og en finanslov med sit parlamentariske grundlag, grøn skattereform som sammen med vedtagelsen af endelig stopdato for olieudvinding i Nordsøen er blevet godt modtaget udenfor Christiansborg. Imens har den borgerlige opposition i det store billede placeret sig på et sidespor.

Tilmed er det lykkedes eller i hvert fald delvist lykkedes den Socialdemokratiske regering at bruge covid-19 krisen til at forstærke respekten for almeninteressen og demonstrere, hvordan fællesskabet og dets institutioner (samfundssindet) er andet og mere end en aritmetisk samling af enkeltindivider. Her har Socialdemokratiet medvind på cykelstierne. For trods større eller mindre udbrud af ”frihedskampen” rundt om i Europa mod myndighedernes kriserestriktioner, er tidsånden ved at vende. Interessen for, hvordan den institutionaliserede almeninteresse omsættes til et nyt menneskesyn og æn-

dret adfærd, hvorledes økonomien nu må rette ind efter humaninteresser og organiseret samfundsliv popper op alle steder. Hegels ”verdensånd til hest” rider igen. Hegels og Carl Schmitts ubarmhjertige teoretiske kritik af liberalismen vækker igen interesse, fordi især den anglo-amerikanske liberalismes illusoriske krav på universalitet er ved at gå op i limningen i takt med, at mange i og udenfor USA har fået øjnene op for, hvor dysfunktionel hele forfatningskonstruktionen egentlig er.

Nu materialiserer et paradigmeskifte og vendinger i tidsånden sig selvfølgelig ikke fra den ene dag til den anden eller for den sags skyld modsigelsesfrit. Fornuften som progressiv kraft skal altid samtidig overvinde sig selv som konservativ kraft. Men covid-19 har fremskyndet de ændringer indenfor en bred vifte af samfundsområder, der står i kø for at blive politisk behandlet på den anden side af krisen. Tilbage til det normale før februar 2020 forbliver en reaktionær drøm.

Allerede nu skærpes de førende økonomiske institutioners retorik: Mod den voksende og utålelige ulighed. Mod de manglende investeringer. Mod tabet af mange lavtlønsarbejdspladser. Næsten hver uge slår IMF i nyhedsbreve til lyd for at styrke statens strategiske regulering af de ufaglærte lønmodtageres omskoling. Målrettet statslig substituering af de manglende private investeringer. OECD har nærmest gjort det til en hovedopgave at skabe en sammenhængende kapitalbeskatning og lukke skattely. IMF advarer alle regeringer mod igen at stramme finanspolitikken og alene forlade sig på pengepolitikken. Den har vist sig ineffektiv, når det gælder regulering af samfundsøkonomien. Og i EU har man gjort udbetalinger fra genopretningsfonden afhængig af nationale målrettede investeringsprojekter, hvor udvikling af samfundsøkonomien og klimahensynet vægter mest.

Så hvor borgerligheden for blot et par år siden kunne dyrke Milton Friedman som økonomiens overvismand akkompagneret af de selvsamme økonomiske institutioner og kværne løs om markedets fortræffeligheder, har coronakrisen løftet sløret for et helt andet scenarie. Aktivistisk statsinterventionisme.

Når de mange økonomiske problemer skal løses efter krisen. Når de mange fallerede virksomheder skal skrottes. Når hele erhvervssektorer som eksempel flyindustrien skal saneres. Når de mange hundrede tusinder lønmodtagere skal omskoles. Når de mange ændrede adfærdsformer skal inkorporeres i en ny samfundsøkonomi osv., hvem skal så stå for initiativerne og reguleringen, hvis ikke det skal være det samlede statssystem, og hvor langt skal en statsmagt så kunne gå for at varetage den nødvendige regulering? Det vil blive et evindeligt politisk stridspunkt fra nu af. Men hvem skal forhindre, at markedets omstrukturering og den vidtstrakte økonomiske sanering ikke ender i kaos og ukontrollabel social polarisering, hvis ikke det skal være en stærk stat og en regering med folkelig opbakning? Der er snart sagt ikke et eneste samfundsområde, hvor covid-19 ikke i en vis grad har

kastet lys over problemer eller direkte dysfunktioner, som ethvert parlament og regering bliver nødt til at adressere i de kommende år.

Men når det er sagt, og IMF's opfordringer er hørt, er det også værd at have blå bloks regeringsstorm i minksagen in mente. Den er et varsel om hvilke kræfter og energier, de borgerlige er villige til at slippe løs, når og hvis de forskellige erhvervsfraktioner eller den borgerlige åndselite føler sig truet af en kommende statsregulering. F.eks. i forbindelse med klimapolitikken og kravet om massiv omskoling af alle de lønmodtagere, der kommer i klemme. Eller i forbindelse med stop for støtte til alle de zombievirksomheder, der er så forgældede, at de kun har holdt skuden oven vande på grund af statstilskuddene. Man kan med minksagen i frisk erindring og de højstemte beskyldninger om grundlovsbrud sagtens forestille sig tilspidsningen i det politiske klima og i mediebilledet, hvis den statslige regulering retter sig mod andre samfundssektorer end et falleret erhvervsområder som minkavlén. For selv om minkavlerne er højtråbende grænsende til det patetiske, udgør erhvervsgruppen en svag bagtrop af dansk erhvervsliv. Tænk blot, hvad der vil ske, hvis større og mere driftige erhvervsområder underlægges en øget statslig regulering.

Dette overgribende skisma er ikke begrænset til Danmark. Det går igen i samtlige europæiske lande for tiden. I centrum for modsætningerne og diskussionerne er den demokratiske parlamentarisme som den repræsentative folkesuverænitet versus liberal retsfiksering, hvor først og fremmest ejendomsrettens ukrænkelighed og domstolenes magt er i centrum. Vores held her i Danmark er, at vi som konsekvens af en fejl i regeringens krisehåndtering har fået et indblik, hvad vi kan forvente af politiske spændinger og mediebare hysteri, når regeringen efter covid-19 skal i gang med sin genopretningspolitik.

Her vil den socialdemokratiske regering stå overfor et valg, der indtil dato har handlingslammet de forskellige socialdemokratiske regeringer: enten underlægge sig det liberale demokratis åndelige individualisme, hule frihedskrav og politiske dominans – altså markedets dominans – eller udnytte statens fornyede autoritet til at hævde almeninteressen og solidariteten som omdrejningspunkt for det igangværende socialdemokratiske opgør med neoliberalismen. Men ét er den fornyede statsautoritet i en krisesituation. Noget andet er i årene efter, hvor regeringen skal hente sin autoritet og legitimitet fra en revitaliseret demokratisk parlamentarisme. Dvs. en parlamentarisme, hvor politisk engagement og solidarisk reformpolitik vejer tungere hos borgerne end fastholdelse af illusionen om de liberale retsprincippers individdyrkelse som universelt gyldig.

Liberal demokrati

Af Jan Helbak medl. af Kritisk Debats redaktion

Demokratiets tilstand i verden er truet og er af samme årsag igen blevet forsidestof. Der går ikke en dag, hvor temaet ikke drøftes indgående i artikler, længere analyser og fyldige officielle rapporter. Et gennemgående træk i dialogen er opfattelsen af, at når det liberale demokrati er truet, så er demokratiet som sådant i fare.

Sidestillingen af demokrati med liberalt demokrati er nemlig på relativt få år blevet så grundfæstet, at man uden det mindste forbehold henviser dets autoritet til FN's grundværdier og principper og underbygger det med Verdenserklæringen om Menneskerettigheder artikel 21.3: "Folkets vilje skal være grundlaget for regeringens myndighed....". Dette princip understøttes så af en række umistelige individuelle rettigheder, hvor ejendomsretten er fremtrædende og næsten indbegrebet af de personlige friheder samt de politiske friheder som ytringsfrihed, forenings- og forsamlingsfrihed, lige og almindelig valgret, hemmelig afstemning mv.

Rettigheder der mest prægnant er blevet fremhævet af de liberale strømninger siden midten af det 19. århundrede som det *universelle* indhold i de demokratiske retsstater i deres kamp enten mod konservative strømninger, hendøende aristokratiske bevægelser og opkommende socialistiske bevægelser. Men af den grund at tildele de liberale demokratier status af universel målestok for ethvert demokrati, holder ikke for nærmere efterprøvelse.

I resten af dette tidens begreb vil jeg kortfattet og kritisk diskutere begrebet liberalt demokrati.

Principielt kan man vælge to angrebsvinkler. Man kan anskue begrebet ud fra en entydig politisk filosofisk vinkel eller alternativt fra en socio-økonomisk og entydig historisk vinkel. Jeg har valgt sidstnævnte, fordi den åbner for en langt mere åben indkredsning af begrebet.

Det bringer mig med det samme til problemet med begrebsmæssige stedfortrædere. Problemet bliver tydeligt, når man læser diverse daglige avisartikler bl.a. i forbindelse med det amerikanske valg eller de voksende spændinger indenfor EU mellem Ungarn/Polen på den ene side og det store flertal på den anden. For det meste bygges artiklerne op over to polære begreber, hvor det ene er afledt af det andet: liberalt demokrati og illiberalt demokrati. Sjældent præsenteres man dog for en at kvalifice-

ring af begrebet liberalt demokrati. Det anvendes f.eks. ureflekteret som udgangspunkt for beskrivelsen af styrene i Polen og Ungarn, der betegnes illiberale demokratier, hvis konnotationer helt overdøver tomheden i udsagnet.

Som man forstår, er det liberale demokrati et ubetvivleligt gode. Men i den virkelige verden er betydningsdominansen dog først og fremmest tilskrevet rets-principperne og ikke demokratiet som det politiske grundlag for disse principper. Dvs. folkestyret som et politisk institutionelt grundbegreb.

Stik imod de tilvante forestillinger forholder det sig imidlertid sådan, at begrebet liberalt demokrati i al væsentligt er en efterkrigsskabning, som først nu har indtaget den fornemme førsteplads gennem ca. fire årtiers historieforldigelse.

Frihed – lighed – broderskab var ikke og er ikke et liberalt feltråb. Det gælder kun begrebet frihed. Derfor begrebet liberal, som kun blev feltråb for en del af borgerskabet i Frankrig og for de førende klasser og politiske ledere i dannelsen af USA.

Frihed – lighed – broderskab udgjorde kun i en kort periode borgerskabets og folkets fælles feltråb i opgøret med adlen og den senfeudale samfundsstruktur. Borgerskabet kunne ikke gøre sig til ny universel klasse uden det samlede feltråb. Men de indre spændinger blev særdeles tydelige i kampen om en ny forfatning i Frankrig i 1793. Her trådte den grundlæggende indre spænding frem mellem de begyndende liberale tendenser og ”folkets” tillid til de demokratiske principper. Frihed – lighed – broderskab forudsætter nemlig en demokratisk konstitution, som i det borgerlige samfund skal afbalancere det demokratiske feltråb som social og økonomisk realitet i forhold til et andet feltråb – forsvaret af den private ejendomsret. Spændingsforholdet er uomgængeligt i det borgerlige samfund og har været det siden 1793.

Spændingen udspiller sig ikke specifikt mellem liberalisme og demokrati (selv om de liberale som politisk kraft presser spændingen til det yderste) men indgår som en politisk grundfigur og samfundskonstituerende faktor i det borgerlige samfund – eller hvad vi også lidt mere stramt kan benævne den kapitalistiske samfundsformation. Det borgerlige demokrati skal anskues som indeholdende et kontinuum af praktisk politiske fremtrædelsesformer, hvor eksempelvis et konkret styre ikke bliver mindre demokratisk, fordi det vælger at føre protektionistisk politik eller udstrække og styrke den statslige regulering for at sikre almeninteressen, selv om sådanne politikformer strider imod de liberale fordringer om frihandel og civilsamfundets udstrakte autonomi. De almindelige frihedsrettigheder i samfundet undertrykkes ikke. Presse og forsamlingsfriheden eller den udbredte eller universelle stemmeret er ikke et liberalt patent, men indgik faktisk i diskussionerne helt tilbage til Spinoza og blandt de mange oplysningsfilosoffer, der lod sig inspirere af ham. Hele vejen op gennem historien fra de store borgerlige revolutioner og gennembrud blev frihedsrettighederne og disses organiske

forbindelse med demokratiet først og fremmest udbredt af de progressive lag i borgerskabet og de mange i de fortalere og ledende teoretikere fra de underordnede klasser. I samme periode skændtes de liberale brat indbyrdes om, hvilke borgere og samfundsgrupper, der skulle være omfattet af frihedsrettighederne og oppebære retten til at deltage i det demokratiske liv og beslutninger. I hele perioden frem til 2. verdenskrig har de liberale tænkere tildelt begrebet status som universel værdi om end i samme periode forbeholdt de værdigt egnede.

Hvis vi lige foretager en lille digression og vender tilbage til nutidens spændinger i EU, er vi faktisk vidne til en forunderlig inversion. Regimet i Ungarn er super-liberalistisk, når det drejer sig om frihedsrettighederne på markedet, herunder den private ejendomsret, og i modstanden mod EU's ønske om større markedsregulering. Samtidig gennemfører regimet en lovgivning med umiskendelige autoritære parlamentariske træk. Gennem politisk dominans i parlamentet tildeles den udøvende magt flere og flere beføjelser, som i øvrigt fortrinsvis anvendes til at fremme markedsdominans og svække både ligheds- og solidaritetsprincipperne. Det er korrekt, at den udvikling går imod de ideale forestillinger om liberalisme og demokrati. Som dog udspringer af det grundlæggende spændingsforhold mellem liberalistisk doktrin og praksis og demokrati, hvorfor det ikke tjener noget oplysende formål at beskrive udviklingstendenserne i eksempelvis Ungarn som *illiberale*. Vi kommer nok en forståelse nærmere ved at definere tendensen som *autoritær parlamentarisme*.

Ekstrapolering af et nutidsbegreb som liberalt demokrati til at omfatte og afgrænse demokrati som sådant (hævet over den konkrete historie) vanskeliggør analysen af demokratiets faktiske sundhedstilstand. Årsager sammenblandes med symptomer.

De liberales frihedsforestillinger ser bort fra frigørelse som politisk bevægelse. Deres formelle lighedsforestillinger lukker af for en strukturel analyse af den faktisk forekommende og konfliktfyldte ulighed, hvilket i konsekvens betyder, at broderskabet/solidariteten enten skal indføres og reguleres i en slags "samfundskontrakt" eller advokeres som "naturbestemt" moralsk imperativ med heraf afledte retsprincipper. Retsprincipper af en overhistorisk natur, der ikke tåler at blive underkastet politisk demokratisk kamp. Her optræder nemlig frigørelsen fra de liberale retsprincipper altid som en faretruende latens.

Løsningen af de spændinger har udfoldet sig som en lang og udsigtsløs kamp mellem det parlamentariske demokrati som levende samfundspolitik og det liberale ideal om demokratiet som ideal udvælgelsesmetode af magtens repræsentanter og teknokratisering af politikken.

Det interessante i den forbindelse er, at begrebet liberalt demokrati som universel og historieløs demokratisk værdi stort set ikke fandt anvendelse før efter 2. Verdenskrig udenfor liberale kredse. Indtil

da anvendte man både i daglig tale og i den teoretiske diskurs fortrinsvis begrebet *borgerligt demokrati*. Begrebet er en udpræget amerikansk politologisk opfindelse, som siden krigens afslutning og med USA's forsvar af "den frie verden" mod "sovjetdiktaturet" vandt udbredelse og anerkendelse som det moderne demokratis grundform. Imidlertid skulle verden først gennem en ødelæggende koldkrig med overvældende amerikansk dominans og økonomiske kriser og ikke mindst Sovjets sammenbrud, før begrebsdominansen for alvor slog igennem som det definatoriske udgangspunkt par excellence. Eksemplificeret med Francis Fukuyamas bog *The end of History* fra 1992.

Indtil da havde man især i Europa og i det store og hele udenfor USA talt om borgerligt demokrati ud fra den grundforestilling, at det ønskværdige demokrati skulle bygge på den borgerlige samfundsorden uden skelen til de særskilte liberale strømninger. Faktisk lagde de toneangivende bevægelser i efterkrigstidens Europa, hvor velfærdsstatens blev opbygget, mere vægt på demokratiet som *levet demokrati og demokratisk ånd og indstilling* end på de mere formelle retstatsprincipper, der først og fremmest knyttede sig til de individuelle rettigheder. F.eks. forfægtede forskellige konservative, kristent demokratiske strømninger, nationalkonservative, nationalliberale og socialdemokratiske retninger på den ene side det politiske demokrati og på den anden side de kollektive retsprincipper som de afgørende. Ingen af de nævnte politiske retninger udtrykte på noget tidspunkt efter 2. verdenskrig tvivl om, at demokratiet uanset dets konkrete form og dybde skulle bygge på respekten for den private ejendomsret og de borgerlige friheder, men de blev politisk vejret op mod almeninteressen.

Den såkaldte organiske og naturbegrundede forbindelse mellem den liberale retsforståelse og orden og demokrati som universelt princip er forholdsvis ny ideologisk konstruktion, som i sin postmoderne udgave har ophøjet de individuelle frihedsrettigheder og magtdelingsprincippet som højeste princip stående over demokratisk politik som legitimt område for klassekampen i det borgerlige samfund, selv om kampen mellem klasserne og ikke hensynet til den enkelte reelt dominerer politikens udformning i den virkelige verden.

Demokrati som interessekamp i og udenfor institutionerne har præget det borgerlige demokrati fra dets fødsel som en uomgængelig konstituent, fordi det samfund, hvor folkestyret, friheden, ligheden og solidariteten skal herske, gennemrives af underliggende sociale og økonomiske modsætninger, der begrænser det formelles omsætning til det reale. Fra opgøret med enevælden i 1789 og frem, var det i virkeligheden ikke borgerskaberne eller deres liberale tænkere, der drev den demokratiske samfundsorden og de *politiske* retsprincipper fremad. Den demokratiske proces blev drevet frem af de underprivilegerede samfundsgrupper i kampen for socialt tålelige forhold og legitimitet som borgere i samfundet, hvor borgerskabet og det liberale næringsliv slog kontra og gik til det yderste for at beskytte "den enkeltes ret mod pøblens luner" enten gennem begrænset stemmeret eller ved at fasthol-

de de politisk/juridiske privilegier, som eksempelvis tokammersystemet åbnede for. Heraf de liberales dyrkelse af Montesquieus magtdelingsprincip som en slags politikens markedsbalanceprincip.

Stik imod gængs opfattelse i dag kostede det flere borgerlige revolutionære opstande i Europa og de endelige opgør med de store revolutionære socialistiske bevægelser og de fascistiske kontrarevolutionære bevægelser før, det liberale individualitets- og ejendomsprincip endeligt kunne sanktioneres af sejrherrene som højeste gode og som universelt menneskesyn. Imidlertid har det, som vi nu ser, ikke fjernet spændingen mellem den enkeltes ret og folkestyret som suveræn og dermed frihedsbegrebets indre modsætningsfuldhed – mellem friheden for den enkelte og fra de mange til friheden for den enkelte gennem udfoldelse af almeninteressen.

Det er således noget terminologisk og teoretisk rod, hvis liberalt demokrati gøres til demokrati par excellence. Liberalisme er en blandt flere retninger indenfor det borgerlige demokrati – dvs. indenfor den borgerlige retsstat. Der findes konservatisme, socialliberalisme, socialdemokratisme, nationalkonservatisme, populistiske strømninger. Samtlige disse retninger udfylder det borgerlige demokratis kontinuum, men placerer vægtfordelingen mellem individuelle- og kollektive politiske rettigheder forskelligt.

Det er først, når nogen af disse bevægelser og politiske retninger, for at gribe eller bevare magten overskrider borger-lighedens forfatning, at vi kan begynde at tale om autoritære træk/autoritær parlamentarisme osv. Det kan enten ske ved, at borgerskaberne og deres politiske partier indskrænker demokratiet for at bevare magten, eller fordi arbejderpartierne ikke i længden kan tilfredsstille de brede massers krav og interesser uden at udfordre især den borgerlige ejendomsret. Truslen kan også komme fra de populistiske bevægelser, som opnår fremgang i samme takt, som det liberale demokratis teknokratiske rettighedsdominans begrænser den brede befolknings adgang til politik.

Det er rent faktisk kapitalismens aktuelle liberale samfundsorganisation gennem fire årtier, der har undergravet borger-ligheden og folkets suverænitet forstået som det repræsentative demokrati. Den liberale politiske og institutionelle dominans har sat markedets suverænitet over de politisk parlamentariske institutioner og statsmagternes indre styring og autoritet. Borgeren uanset klasses tilhørsforhold har i samme periode gennemgået en metamorfose fra samfundsborger forpligtet overfor velfærdsstatens kollektive livsformer og almeninteresse til banal markedsagent, hvor det individuelle retsforhold, den institutionaliserede egennytte og kontraktkravet udgrænser den demokratiske beslutningstagen til en simpel majorisering af partsinteressen. Det liberale ideal, som på Lockes, Kants og de franske ”philosophers” tid gav mening i opgøret med enevælden og konstitueringen af borgeren som autonomt fornuftsvæsen og ikke undersåt, har i dag som liberalt demokrati mistet enhver forbindelse til frigørelsesperspektivet og er blevet til de herskende klassers simple globale dominans-

form som liberal demokratisk verdensorden – hvor ret i enhver situation med henvisning til menneskerettighederne hævdes at stå over folkenes demokratiske kampe og beslutninger om den fremtidige samfundsindretning.

Paradokset er, at det liberale demokrati som politisk normgivende regel for alle demokratiformer besidder en bestemt udviklingslogik, der omformer politik til teknik og åbner for mange forskellige halv- og helautoritære dominansformer. I Ungarn er de almindelige borgerlige frihedsrettigheder truet. I USA eller i Frankrig er de ved at miste deres betydning.

Måske kan det liberale demokratis faktiske implosion og vigende autoritet som demokratiets ubestridte målestok være forklaringen på, at demokratidiskussionen og debatten om den *almene interesse* har fået en mærkbar og synlig renæssance. Den diskussion er ikke tjent med at være spærret inde i en kunstig begrebslig dikotomi mellem liberalt demokrati og illiberalt demokrati. Sidstnævntes betydningmæssige tomhed som parole er rungende.

År 30: Tysklands anden chance, Merkels europapolitiske kovending og den tyske genforeningsproces

Af Jürgen Habermas

Udgivet i fællesskab af Social Europe Publishing og The Foundation for European Progressive Studies (FEPS) med økonomisk støtte fra Europa-Parlamentet.

Oversat fra <https://www.socialeurope.eu/book/year-30-germanys-second-chance> af Poul Petersen.

Introduktion

Tredive år efter de seismisk verdenshistoriske omskiftelser i 1989-90 med kommunismens kollaps kunne det pludselige udbrud af livsomvæltende begivenheder blive endnu et vandskel. Det vil blive afgjort indenfor de næste par måneder – i Bruxelles og desuden i Berlin.

Ved første blik kan det virke en smule søgt at sammenligne overvindelsen af en verdensorden opdelt i to modsatte lejre og den efterfølgende udbredelse af en sejrrig kapitalisme med en primitiv pandemi, der fangede os uforberedte og den dermed relaterede globale økonomiske krise af en helt uforholdsmæssig størrelsesorden. Men hvis vi europæere kan finde frem til et konstruktivt svar på chokket, kan det måske tilvejebringe en parallel mellem de to epokegørende begivenheder.

Dengang var tysk og europæisk samling kædet sammen som forbundne kar. I dag er denne sammenhæng mellem de to processer, der den gang var indlysende, ikke så indlysende. Men når vi kan iagttagende, at fejringen af den tyske nationaldag (den 3. oktober) har været en mærkværdigt bleg affære gennem de sidste tre årtier, kan man gøre sig sine tanker: Ubalancerne i den tyske genforeningsproces er ikke baggrunden for den overraskende genoplivning af samlingsprocessen hos den europæiske modpart, men den historiske distance, der nu er vundet fra disse interne problemer, og som har bidraget til, at forbundsregeringen endelig er vendt tilbage til den historiske opgave, den havde lagt til side – nemlig at give politisk form og indhold til Europas fremtid.

Denne distance skylder vi ikke bare den verdensomspændende turbulens bibragt af coronakrisen: Indenrigspolitisk er de vigtigste indsatsområder ændret afgørende – frem for alt via det partipolitiske skifte med fremkomsten af *Alternative für Deutschland*. Det er netop derfor, at vi nu, 30 år efter det

epokegørende skifte, har fået chance nummer to til at videreudvikle tysk og europæisk enhed i fællesskab.

I 1989-90 blev genforeningen af et Tyskland, der havde været delt i fire årtier lige pludselig mulig, og det ville medføre et uundgåeligt skift i magtbalancen. Denne udsigt genoplivede historiske ængstelser i forhold til det ”tyske spørgsmål”. Mens De Forenede Stater støttede den kløgtige forbunds-kansler (Helmut Kohl), var Tysklands europæiske naboer alarmerede ved udsigten til en genopliven af Riget, den ”mellemstore” magt, der siden Kejser Wilhelm II altid havde været for stor til fredeligt, at blive integreret i nabofællesskabet og alligevel for lille til at optræde som hegemon. Ønsket om at gøre Tysklands integration i den europæiske orden irreversibel – hvad forløbet af eurokrisen efter 2010 understregede – var kun alt for berettiget.

Til forskel fra den britiske premierminister Margaret Thatcher, der forskrækket veg tilbage, valgte den franske præsident Francois Mitterand modigt at gå fremad. For at afværge den nationale selvtilstrækkelighed hos en nabo, der kunne forsøge at bruge sin økonomiske styrke alene ud fra egne interesser, forlangte han af Kohl en tilslutning til euroen.

Baggrunden for dette modige initiativ, fremskyndet af præsidenten for Europa-Kommissionen Jacques Delors, går tilbage til 1970, da det datidige Europæiske Fællesskab begyndte at arbejde henimod udformningen af en monetær union med Werner rapporten. Projektet kollapsede på grund af valutauro og på grund af opløsningen af efterkrigstidens Bretton Woods aftale. Imidlertid kom disse ideer igen på bordet i 1975-76 under forhandlingerne mellem de franske og tyske ledere Valery Giscard d’Estaing og Helmut Schmidt. Det hører med til sandheden, at Kohl, der efter Mitterand havde fået beslutningerne igennem Europarådet i Strasbourg den 9. december 1989, handlede ud fra en politisk overbevisning, da han havde gennemført en visionær forbindelse mellem national enhed og den banebrydende Maastricht aftale i 1992 overfor politisk modstand i sit eget land. 1)

Sammenlignet med denne historiske proces er det i dag de økonomiske konsekvenser af pandemien, der rider de hårdest ramte af de vestlige sydlige medlemsstater med en uholdbar gæld. Det er en alvorlig trussel mod selve valutaunionens eksistens. Det er lige netop, hvad de tyske eksportører frygter mest, og hvad der til sidst gjorde forbundsregeringen mere lydhør overfor den franske præsidents målrettede pres for et tættere europæisk samarbejde. Den efterfølgende offensiv mundede ud i et fælles forslag fra Emmanuel Macron og kansler Angela Merkel om en genoprettelsesfond baseret på langfristede EU-lån, der for det meste var rettet mod de mest trængende medlemsstater i form af midler, der ikke skal betales tilbage. Dette forslag førte ved samlingen i juli 2020 til et bemærkelsesværdigt kompromis. Europarådets beslutning om at optage fælles europæiske obligationer, der kun

var mulig på grund af brexit, kunne resultere i det første meningsfulde skridt siden Maastricht henimod en betydningsfuld integration.

Også selvom denne beslutning endnu ikke er kommet tørskoet i land, følte Macron sig i stand til, under samlingen, at tale om ”det vigtigste øjeblik for Europa siden dannelsen af euroen”. Ganske vist, og imod Macron’s ønske, faldt Merkel tilbage til sin sædvanlige *modus operandi* med de små skridt ad gangen. Kansleren går ikke efter en varig institutionel løsning, men insisterer på en engangskom-pensation for den ravage pandemien har medført. 2) Skønt den europæiske valutaunions mangelfulde politiske konstitution udgør en trussel mod selve dens eksistens, vil medlemsstaternes fælles låntagning ikke blive foretaget af eurozonen alene, men af unionen som helhed. Men som vi alle ved, foregår fremskridt med sneglefart – og ad skæve stier.

Hvorledes tysk enhed og europæisk samling hænger sammen

Hvis vi nu i dag skulle se tilbage over de sidste tre årtier, på baggrund af det pust af nyt liv, der har tilført Europa en ny dynamik, og vi så skulle pege på en parallel til det forhold, der oprindeligt var mellem Tyskland og den europæiske samlingsproces, kan vi starte med at erindre os den banebrydende effekt, den tyske enhed havde på europæisk politik. Og da gendannelsen af den tyske stat i et vist omfang blev købt med en opgivelse af *Deutschmark*, var det ikke just befordrende for en videre udbygning af det europæiske samarbejde.

For de tidligere borgere i Den Tyske Demokratiske Republik, der var vokset op i en totalt anderledes kultur og politik, havde begrebet ”Europa” slet ikke den vigtighed og relevans som for indbyggerne i den ”gamle” forbundsrepublik (Vesttyskland). Siden genforeningen er der også sket et skifte i de tyske regeringers interesser og måder at tænke på. I begyndelsen var opmærksomheden helt rettet mod en opgave uden fortilfælde, nemlig at tilpasse den affældige DDR-økonomi til rhinlandsk kapitalisme og binde et kommunistkontrolleret statsbureaukrati sammen med en demokratisk stats administrative praksis. Hvis man ser bort fra dette indenrigspolitiske engagement, havde regeringerne fra Kohl og fremefter hurtigt vænnet sig til den genopbyggede nationalstats ”normalitet”. Historikere, som hyldede denne normalitet i disse dage, have måske i forhastelse overset begyndelsen på en post-national bevidsthed, der på det tidspunkt var ved at udvikle sig i Vesttyskland. Under alle omstændigheder gav en langt mere selvbevidst udenrigspolitik skeptiske observatører det indtryk, at ”Berlin” – takket være Tysklands forøgede økonomiske vægt – ønskede at se ud over sine europæiske naboer og relatere sig umiddelbart til globale magter som USA og Kina.

Ikke desto mindre var national enhed ikke den afgørende grund til, at en tøvende forbundsregering indtil meget sent sammen med London gik ind for en udvidelse af EU som helhed, i stedet for at gå efter den tiltrængte opgave at uddybe valutaunionens institutionelle strukturer. Der var nærmere tale

om økonomisk politiske begrundelser, der først virkelig kom op til overfladen i lyset af bank- og gældskrisen. Helt frem til Lissabontraktaten, der trådte i kraft i december 2009, var EU helt og aldeles optaget af at administrere de institutionelle konsekvenser og sociale omvæltninger efter unionens øst-udvidelse fra 2004.

Vendepunktet i den tyske Europapolitik

Allerede før introduktionen af euroen, der blev konfirmeret i Maastricht, var eksperterne i gang med at diskutere valutaunionens dysfunktionelle struktur. De involverede politikere var også bevidste om, at en fælles valuta, der fjernede muligheden for devaluering af deres nationale valuta for de økonomisk svage medlemmer, uundgåeligt ville forstørre eksisterende ubalancer indenfor valutaunionen, så længe der ikke på europæisk plan eksisterede politiske kompetencer, der havde midler til at imødegå noget sådant. Eurozonen kan kun opnå stabilitet ved at harmonisere skatte- og budgetpolitikken – i sidste ende kun ved at vedtage en fælles skatte-, økonomisk og socialpolitik. Således blev valutaunionen skabt af sine fortalere i den forventning, at den kunne udvides trinvis frem mod en politisk union i fuld skala.

Fraværet af yderligere reformer ad den vej førte under finans- og bankkrisen, der eksploderede i 2007, til de foranstaltninger, vi kender, delvist udenfor den herskende EU-lovgivning – og til den korresponderende konflikt mellem såkaldte donor og kreditorlande i Nord og Sydeuropa. 3) Tyskland satte som eksportnation hælene i under denne krise, afviste enhver form for gældsudligning og gik imod ethvert skridt henimod integration. Det fortsatte i det spor, da Macron fra 2017 pressede på med vidtrækkende planer for at styrke unionen ved at tage de nødvendige skridt mod fælles suverænitæt. Så landets finansminister og arkitekten bag den nedskæringspolitik, Tyskland pressede igennem Europarådet, kan simpelthen beskyldes for krokodilletårer, når han nu ser tilbage og klager: ”I dag har vi frem for alt brug for det mod, vi ikke havde under 2010 krisen til at skabe en større integration i eurozonen. Den mulighed skal vi ikke igen lade os slippe af hænde men i stedet benytte den nuværende disruption til at udvide valutaunionen via den europæiske genopretningsfond til en ægte økonomisk union.” 4)

Hvad Wolfgang Schäuble mener med ”disruption” er de drastiske økonomiske konsekvenser af pandemien. Men hvorfor efterlyser Schäuble og Merkel det mod, de øjensynligt manglede for ti år siden? Er det alene den økonomisk baserede frygt for et definitivt kollaps for det europæiske projekt, og som i den grad laver om på reglerne, der i sig selv kan forklare kursændringen? Eller er det de farer, der i lang tid har eksisteret iboende i den nye geopolitiske kontekst, der sætter Europas livsstil og kulturelle identitet på prøve?

Kort sagt: Hvad er baggrunden for den pludselige accept næsten ad bagdøren af fælles gældsforpligtelse, som har været dæmoniseret igennem årene? Selv med al sin *chutzpe* (mod) omkring dette *volte-face* kan Schäuble i det mindste se tilbage på sin egen europæiske fortid i 90'erne. Men her, hvor vi har at gøre med en dybt pragmatisk politiker som Merkel, der altid har fokuseret på det kortsigtede og hele tiden været drevet af, hvad meningsmålingerne siger, er en sådan radikal og abrupt kursændring alligevel forvirrende. Før hun besluttede at opgive sin rolle som leder af de "sparsommelige" i Bruxelles, var det ikke bare målingerne, der skulle tages hensyn til. Nej, som i tidligere tilfælde var det balancen mellem de politiske kræfter indenrigs, der førte til skiftet.

Hvad der faldt i øjnene, var fraværet af den normale refleksagtige kritik af Merkels tilbagetog indenfor hendes eget parti. Her besluttede hun næsten som var det natten over at samarbejde med Macron og tilslutte sig et historisk kompromis, der åbnede døren, godt nok på klem, til en EU-fremtid, der havde været lukket indtil da. Men hvor var riposten fra den magtfulde gruppe af europakritikere indenfor hendes egne rækker – fra den højrøstede erhvervsfløj i CDU, de vigtige erhvervsorganisationer, de økonomiske kommentatorer i de førende medier?

Hvad der på det seneste har ændret sig i tysk politik – og Merkel har altid haft næse for det – er den kendsgerning, at for første gang i forbundsrepublikkens historie er der opstået et parti med succes til højre for CDU og partneren CSU. Et der kombinerer anti-Europa kritik med en radikal, ikke længere skjult men helt nøgen etnocentristisk nationalisme uden fortilfælde. Indtil da havde CDU's ledelse altid forsikret, at tysk økonomisk nationalisme kunne være iklædt proeuropæiske sproglige gevandter. Men med denne ændring i den politiske magtbalance fandt en potentiel protestbølge, der havde været udstødt i årevis i den tyske genforeningsproces, lige pludselig sin stemme.

AfD på grænsefladen af den europæisk-tyske samlingsproces

AfD blev oprindeligt dannet af en nationalkonservativ gruppe bestående af vesttyske økonomer og erhvervsrepræsentanter, for hvem den europapolitik, forbundsregeringen stod for på højden af bank- og statsgældskrisen, ikke tilstrækkeligt kunne beskytte tyske økonomiske interesser. Oven i det kom noget, der kunne ligne en splittelse i CDU's nationalkonservative fløj opkaldt efter Alfred Dregger, og som i dag finder udtryk i Alexander Gauland, der er AfD's leder i forbundsdagen. Som en lakmusprøve på intensiteten i konflikten i forbindelse med genforeningsprocessen fik dette parti først vinger fra 2015, ikke mindst takket være en tankegang med rod i den gamle forbundsrepublik – nemlig de konservatives foragt for 1968 generationen – da det etablerede sig mere stabilt i de østtyske *länder* under ledelse af Frauke Petry og Jörg Meuthen. Der hægtede man sig på den udbredte kritik af genforeningsprocessen.

Kritik af Europa fungerede som en katalysator for sammensmeltning af vest- og østtyske proteststemmer, hvis antal voksede hurtigt på ryggen af flygtningekrise og voksende xenofobi. Konflikten mellem CDU og AfD kunne ikke illustreres i en mere grafisk og afslørende scene, end da MEP Meuthen rejste sig den 8. juli og imod kanslerens præsentation af den planlagte genopretningsfond gav igen med netop de samme argumenter, som hun havde brugt til at retfærdiggøre Schäuble's nedskæringsdagsorden hele det sidste årti.

Her berører vi kontaktfladen, hvor den europæiske og den tyske samlingsproces støder sammen. Ændringer i det partipolitiske spektrum afspejler ofte de dybereliggende forskydninger i den politiske mentalitet i en befolkning. Skiftet i Europapolitikken indikerer, udover Merkel's følsomhed i forhold til en ny politisk konstellation, folkelig bevidsthed om en voksende historisk distance fra både det lykkelige øjeblik, da vi genvandt national enhed og den hårdt skurrende samlingsproces. 5)

Det ville være alt for let at udlede denne historisering ud fra strømmen af historiske bøger, journalistiske rapporter og mere eller mindre personligt farvede tilbageblik i forbindelse denne trediveårsdag – denne flod af publikationer reflekterer til gengæld ændringen i relationerne mellem den østlige og vestlige del af landet. Hvis der nu er en større distance til de problemer, der rejste sig i kølvandet på den tyske genforening, kan dette skifte tilskrives de polariserede holdninger til denne begivenhed i tysk politik. Politisk regression, for tiden i form af AfD, har et forvirrende ambivalent ansigt: På den ene side har det fået en fællestysk karakter, og på den anden støder det i øst og vest på helt forskellige efterkrigsfortællinger og tænkning. Den historiske distance gør begge dele mere indlysende for os, nemlig at vi deler den samme konflikt med højrepopulismen, og at denne konflikt på én gang kaster lys over de helt forskellige mentaliteter, der over fire årtier udviklede sig i henholdsvis forbundsrepublikken og DDR.

Forskydningerne i de politiske relationer mellem vest og øst i Tyskland kom til udtryk over hele landet, og blev virkelig manifest med det drama, der udspillede sig februar 2020 i Erfurt eftervalget til den lovgivende forsamling i Thüringen. Der var ikke mange omsvøb i de holdninger, der umiddelbart blev givet udtryk for overfor bruddet på et tabu ved at vælge en ministerpræsident fra FDP med hjælp fra stemmer fra CDU og AfS fra Merkel og CSU-lederen Markus Söder henholdsvis en østtysker og bayer, hvor kanten i deres udtalelser var forbavsende skarp. Kansleren talte om en ”utilgivelig procedure, der må gå om”. Hun lagde yderligere vægt til sin uforsonlighed ved at fyre den regeringsrepræsentant for det østlige Tyskland, som havde været positiv overfor den taktiske alliance med det yderste højre. Disse umisforståelige reaktioner betød mere end bare at minde om partiets regler for, hvad der er uforeneligt med partiet.

Indtil det tidspunkt havde politiske ledere opereret med ”bekymrede borgere”, men nu var de nødt til at stoppe deres katastrofale flirt med det, de fejlagtigt have taget for misledte personer. På baggrund af den kaotiske række af begivenheder i det thürinske politiske landskab og de lokale CDU-lederes noget usikre opførsel, og den ambivalente strategi med en lige tæt nok omfavnelser af højrefløjen måtte dette stoppes øjeblikkeligt. Den politiske anerkendelse, der blev et parti til højre for CDU/CSU til del, gør en forskel i forhold til, at et sådant parti eksisterer. For CDU betyder det at opgive den opportunistiske inkorporering af en vælgergruppe, der ikke er målgruppe for eget politisk program. Samtidig ville det betyde, at man gik ind for en praksis, der gav mæle til militaristiske, nationalistiske, racistiske og antisemitiske slogans og derved opfatte dem som medborgere, der skulle tages seriøst. Den praksis blev nådesløst kritiseret.

Chokket i Erfurt er et generelt tysk problem

Hvad der åbenbarede sig i Thüringen, Sachsen, Sachsen-Anhalt og Brandenburg er selvfølgelig ikke et østtysk problem alene. Myndighederne er allerede mislykkedes markant med at forfølge Nationalsozialistischer Untergrund (NSU) for en serie af forbrydelser, hvis omfang og omstændigheder endnu ikke er afklaret af domstolene. De ekstremt højreorienterede optøjer i Chemnitz i 2018 og den iøjensynlige mudrede afskedigelse af præsidenten for den indenlandske sikkerhedstjeneste har sat en læreproces i gang over hele landet. Som de tøvende sagsanlæg mod højreekstremistiske netværk i de væbnede styrker, politiet og sikkerhedstjenesterne viser, er infiltration i nøgleinstitutioner ikke alene et problem for det østlige Tyskland.

Sagen er, at denne seneste udvikling havde sine fortilfælde i de østtyske *länder* med udbrud af vold fra det ekstreme højre, uhindrede naziparader og foruroligende tilfælde af politisk inhabil retsforfølgelse. Brutal og til tider tilfælde af livstruende højreekstrem vold var allerede slemt nok: ”Heksejagten i Mügeln” (Sachsen) i 2007 mod en gruppe på 8 indere, og året efter ”Storm”-kammeraternes excesser, der i og omkring Dresden ville danne ”nationalt befriede zoner”, eller et år før NSU’s endeligt brandattentater og voldelige biljagter af voldsmænd fra Limbach-Oberfrohna, eller i 2015, hvor et sammenrend på mere end 1.000 personer angreb et flygtningecenter i Heidenau, eller en lignende hændelse med en hæmningsløs xenofobisk pøbel i Freital og Clausnitz.

Men endnu værre var reaktionerne fra den statslige side: En politistyrke, der råder ofre til ikke at indgive anmeldelse, en tendentiøs domstol, der ikke skelner mellem overfaldsmænd og ofre, en efterretningstjeneste, der fintfølede skelner mellem ”asylkritisk” og ”asylfjendtlig”, den forbundsanklager, der var nødt til at fjerne en delstatsanklagers kontor fra en skandaløs terrorismesag, hvor man på trods af de tiltaltes åbenlyse gruppetilknytning kun ville opfatte dem som individuelle gerningsmænd, eller det tjenestested, der kun udkommanderede en mindre polistyrke til en anmeldt demonstration, så der ikke kunne rejses sigtelser mod deltagerne i optøjerne. Hvis jeg oven i kan læse, at

der i disse regioner spreder sig en ”stille accept af højreorienteret vold”, føler jeg mig erindret om ”Weimarianske” tilstande. 6)

Én frontlinje, to perspektiver

Affæren i Thüringen afstak ikke bare en politisk frontlinje, der gik ned gennem befolkningen i både øst og vest. Samtidig med denne erfaring, afdækkede affæren de forskellige synspunkter folk kan have i forhold til at opfatte en fælles konflikt alt efter deres forskellige historie, politiske erfaringer og læreprocesser. Dog var det mere udpræget på den ene side end på den anden.

Hvor ideer i øst om den politiske substans bag begrebet ”bürgerlich” eller ”middelklasse” mentalitet først måtte ses lokalt, reflekterede reaktionerne i vest den nedarve kultur fra den gamle forbundsrepublik. Netop at den thürinske regeringskrise trak ud i ugevis, selv efter at delstatens premierminister, der var blevet valgt takket være AfD, havde trukket sig, blev til en farceagtig umulig situation, hvor CDU’s parlamentsgruppe, der blev stillet i en umulig situation, fordi den var tvunget til af formanden for forbundsdagen, der kom fra Saarland, at holde fast i det uforenelige i enhver koalition både til venstre og til højre. Hvordan kunne Mike Mohring (CDU-leder i Thüring) støtte et mindretalskabinet, der lå til venstre uden at snavse sine hænder ved at bryde den nødvendige afstand til begge sider? Partiets kandidat til kanslerposten Annegret Kramp-Karrenbauer havde gravet sin egen grav med sin mantralignende gentagelse af ”hverken eller”, når det var helt urealistisk at pege på Bodo Ramelow, kristelig fagforeningsmand fra Hessen. Det var i værste fald et ”stærkt stykke” vestlig historie, der ramte lige durk ind i realiteternes verden i øst.

CDU i vest, der lige siden det allerførste forbundsdagsvalg havde plastret deres valgplakater til med fordømmelser af Herbert Wehner, SPD’s generalsekretær, og SPD i almindelighed med sloganet ”alle veje fører til Moskva”, fandt det virkelig svært at sige et for længst forsinket farvel til en moralistisk diskriminering af venstresiden – en diskrimination, der længe havde fungeret som det forebyggende modbillede til den åbenlyse historiske diskrimination mod det yderste højre i lys af naziperioden. I den gamle forbundsrepublik havde en moralsk symmetrisk devaluering af højre og venstre (en symmetri, der under den kolde krig tilmed havde opnået akademisk velsignelse forklædt som teorien om totalitarisme) været en vigtig programmatisk byggesten på vejen blive det naturlige majoritetsparti. I den kolde krigs geopolitiske konstellation benyttede den første forbundskansler, Konrad Adenauer, en antikommunistisk front til at forpligte den gamle nazi-elite, der havde bibeholdt eller genindtaget deres gamle positioner i praktisk taget alle administrative funktioner, med en følelse af altid at have været på den rigtige side. 7)

Faktisk havde antikommunismen på den tid gjort det muligt for store dele af befolkningen, der havde støttet Hitler lige til den bitre ende, at undgå nogen som helst selvkritik i forhold til deres egen ind-

syltning i hans forbrydelser. Den ”kommunikative afvisning af at nævne” ens egen adfærd i fortiden fremmede en klar samarbejdsvillig tilknytning til den nye demokratiske orden – en opportuniste, der naturligvis var så meget lettere at fastholde med forøget levestandard og under den amerikanske atomparaply.

Denne tvivlsomme succes var så indlejret i CDU’s DNA, at generalsekretær Peter Hinze årtier senere ved forbundsdagsvalget i 1994 en gang mere kunne spille det antikommunistiske kort i form af hans nu næsten legendariske ”røde sokker kampagne”. En vælgerskare i øst, der altid havde været overvældende skeptisk i sin holdning til det regerende kommunistiske SED, skulle på den måde holdes fast. Men på det tidspunkt var slagordet ”Vi er folket” rettet mod partidiktaturet allerede for længst erstattet af ”Vi er *et* folk”. Allerede så tidligt som ved det første frie valg til Folkekammeret, da torvene i DDR blev oversvømmet fra vest i bølger af rene sort-rød-gyldne flag, kun man opleve det nationale spørgsmål indtage scenen. Allerede der i kanten af den frie borgerbevægelse skallet af mod højre, opildnet af nynazistiske kadre, der var kommet over fra vest. 8) Gennem 40 års antifascisme, dikteret oppe fra, havde den slags diskussion aldrig have fundet sted, hvad der som et *Leitmotiv* er vævet ind den gamle forbundsrepublik historie.

Fortidsrettet politik i den gamle forbundsrepublik

Først med disse heftige debatter, der ofte fandt sted mellem generationerne på en knap så civiliseret måde, får vi en forklaring på hvorfor, den i ”Bon-republikken” almindelige opportunistiske tilegnelse af den politiske orden, sejrsmagterne havde dikteret, mere eller mindre hen over årtiet udviklede sig til det værdifaste grundlag for den konstitutionelle stat. Men de evige konfrontationer over det, historikeren Ernst Nolte kaldte ”en fortid, der ikke vil forsvinde” gjorde denne udvikling til en stensikker succes. Modsætningerne blussede op umiddelbart efter nazi-periodens afslutning med kontroverser omkring Nürnberg-processerne om forbrydelser mod menneskeheden eller over bøger af folk som Eugen Kogon (lejroverlever og historiker) eller Günther Weisenborn (fra modstandsbevægelsen). Men i forbindelse med den hastige rehabilitering af den gamle nazi-elite og en befolkning befriet af tidens antikommunistiske stemning blev de overset. Så de måtte genoplives den ene gang efter den anden fra oppositionelle randområder imod en mentalitetsbølge af undertrykkelse og normalisering.

Efter et årti med tavshed kom de første initiativer i 1950’erne til en ”revurdering af fortiden”, som Theodor Adorno formulerede det. I Ludwigsburg blev der oprettet et hovedkontor for retsforfølgelse af nazi-forbrydelser, efter at den første proces havde fundet sted i Ulm. På samme tid organiserede medlemmer af SDS (Tysklands Socialistiske Studenter) imod råd fra SPD’s ledelse en udstilling omkring ”usonet nazi-justits”, som fremprovokerede voldsomme kontroverser. Men det var ikke før Auschwitz-sagen i Frankfurt, der var rejst af Fritz Bauer (en jødisk dommer og anklager), at noget af

det mødte national opmærksomhed. Til trods for de milde domme, kunne ingen længere ignorere Auschwitz.

I tilbageblik fastslår historikeren Ulrich Herbert med en af de få kategoriske formuleringer i hans vigtige værk *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*: ”At der på trods af millioner af ofre for nazi-politikken, undslap medlemmer af nazi-eliten og selv masse mordere fra sikkerhedspolitiet og SD (Sikkerhedstjenesten) næsten uantastet og kan til dels leve i privilegerede stillinger som respekterede borgere, var en så stor skandale, der grundlæggende går imod enhver opfattelse af politisk moral, så det ikke kunne vare ved uden alvorlige konsekvenser for dette samfund, dets interne strukturer og fremtræden i udlandet. I årtiet og helt op til det nuværende 21. århundrede, er det på trods af den succesrige opbygning af et stabilt demokrati, stadig et kainsmærke.” 9)

Fokuseringen på retfærdighed var bare kerneelementet i denne intellektuelle kommen overens med fortiden, som den fejede hen over den vrede eller modstræbende del af befolkningen i en række af bølger. Disse kontroverser griber om sig i bredere og bredere cirkler, indtil den socialdemokratiske kansler Willy Brandt i 1970 knæler ved monument for den jødiske ghetto i Warszawa og dermed giver dette centrale tema en ny politisk dimension, mens scenerne med Weiss-familien i filmen *Holocaust* (vist i 1979 i Tyskland) giver resonans over hele landet. Denne afslutning på et af de mest rastløse årtier i den gamle forbundsrepublik, selvfølgelig med studenterprotesterne siden 1967 i front, havde nu nået sit højdepunkt. Som del af en internationale bevægelse fik den sit eget udtryk, fordi den yngre generation for første gang åbent konfronterede deres nazi-forældre og offentligt udstillede nazistiske personale, der havde fået lov til at vende tilbage til arbejde. Men også ”1968” havde sin egen forhistorie: Historikere har siden gjort opmærksom på adskillige politiske debatter og initiativer, der siden sidst i 1950’erne havde ledsaget protestbevægelser mod genoprustning og nødretslove. 10)

Det var ingen selvfølge, at dette *Leitmotiv*, erindret i stikord og hele tiden gentaget som et kald om, ”aldrig at glemme” ville være blevet vævet ind i republikkens officielle politiske identitet. Emnet ville sandsynligvis være forduftet med kontroverserne og kampene i de ophidsede 1970’ere, som Herbert Marcuse ironisk kaldte ”Revolution og kontrarevolution”, hvis der ikke havde været et indskud efter regeringsskiftet i 1983 som bestod i Kohl’s forcerede historiepolitik under overskriften ”moralsk skifte”.

Kohl’s forsøg på at ”genaktualisere nazi-perioden” (Ulrich Herbert) sluttede ikke med det yderst symbolske møde med Mitterand i Verdun og den amerikanske præsident Ronald Reagan i Bitburg eller med hans lignende kluntede forsøg på at øve indflydelse på amerikanernes plan for et holocaust museum i Washington ved at slå på ”tyske nationale interesser”. 11) Det lykkedes i højere grad med

nye initiativer såsom grundlæggelsen af et nationalt museum for den tyske historie, der skulle bringe befolkningen en stærk følelse af identitet ud fra en national helhedshistorie. Men Richard von Weizsäcker's tale på 40-årsdagen for krigens afslutning var en streg i regningen. I hvert fald gjorde det et stort indtryk på den brede offentlighed, at forbundspræsidenten foretog en sammenkædning mellem på den ene side en skånselsløs benævnelse af individuelle grupper af ofre myrdet i koncentrationslejrene og på den anden ved at definere den 8. maj 1945 "som en befrielses dag". Denne redefinition stod i bevidst kontrast til, hvordan hovedparten af de dalevende personligt havde oplevet den dag.

I de to følgende år udrød den såkaldte historikerstrid med Ernst Noltes forsøg på at relativere Holocaust ved at referere til Stalins forbrydelser. På baggrund af Kohls historiepolitik handlede striden i sidste ende om to ting: For det første den betydning "Auschwitz" og mordet på europæiske jøder skulle indtage i den tyske befolknings politiske hukommelse, relevansen af denne selvkritiske påmindelse om den nazistiske fortid for at opretholde borgernes identifikation med den demokratiske stats konstitution og, mere generelt, med en liberal livsform skabt af gensidig anerkendelse af andres ret til "anderledeshed". Om denne anerkendelse på det tidspunkt ville udgøre en fast bestanddel af kernen i, hvordan borgerne i forbundsrepublikken ville opfatte sig selv, var stadig usikkert.

Den faste forankring af denne bevidsthed i civilsamfundet – som i dag har et eksemplarisk udtryk i ord og handling fra en forbundspræsident som Frank-Walter Steinmeier – skyldes først og fremmest den passionerede historiedebat i 1990'erne. Jeg taler her om den uendelige kæde af folkelige reaktioner: Daniel Goldhagens provokerende bog om normaltyskeren som *Hitler's willing Executioners* af Holocaust; skribenten Martin Walser's tale i 1998 ved modtagelsen af de tyske boghandlers fredspris i hvilken han nedgjorde "denne permanente udstilling af vores sorg" og den spontane modreaktion fra den daværende formand for det Jødiske Centralråd Ignaz Bubis; den omrejsende udstilling arrangeret af Jan-Philip Reemtma om den (den gang) udbredte benægtelse af *Wehrmacht* forbrydelser i udryddelseskrigen mod "jødisk bolsjevisme" og endelig bygningen af Berlins Holocaust mindesmærke, som Kohl i mellemtiden selv har foranlediget.

Disse diskussioner var i deres tyngde og omfang uden sammenligning med noget som helst i fortiden. De medførte dybe skel men havde en afsluttende natur: Indtil i dag er sværgeren i enhver offentlig mindehøjtidelighed til demokrati og retsstaten ikke bare en abstrakt tilkendegivelse, men i langt højere grad en ceremoniel forsikring som resultatet af en vanskelig læreproces – som en stadig og selvkritisk påmindelse om forbrydelser mod menneskeheden, for hvilke vi som efterkrigsborgere ikke bærer nogen skyld, men for hvilke vi ikke desto mindre er forpligtede og bærer et historisk ansvar for (som Karl Jaspers utvetydigt erklærede over for sine landsmænd så tidligt som i 1946 i "Die Schulfrage")

Efter at debatterne om den nazistiske fortid, der havde kørt i 1960'erne, 70'erne og 80'erne, og hvor den sidste bølge rakte helt ind i det første genforeningsår, var det mere eller mindre et anliggende for vesten. 12) Det gjaldt for initiativtagere, offentlige debattører og deltagere i disse debatter og kan *inter alia* ses ved hvilke byer *Wehrmacht* udstillingen mellem 1995 og 1999 tiltrak omkring 900.000 besøgende. Den slags udslag i deltagelse behøver ikke nogen forklaring, når man betænker den anti-fascisme dikteret fra oven, der havde været gældende i mere end 40 år i øst. Det er der ikke grund til at kritisere på grund af en helt anderledes måde at komme overens – rette ikke komme – med den nazistiske fortid i DDR. I disse dage efter 1989-90 måtte befolkningen i øst ovenikøbet gøre op med problemer, der rakte dybt ind i deres dagligdag, som man i vesten dårligt opfattede, og som de selv ikke havde nogen anelse om.

Fraværet af en politisk offentlighed i DDR-perioden – og derefter

Alligevel omtaler jeg denne asymmetri, fordi den peger på en meget relevant omstændighed: Den østtyske befolkning havde hverken før eller efter 1989 adgang til sin egen politiske offentlighed, hvor konfliktende grupper kunne udspille debatter om identitet. Fordi et diktatur i 1945 blev afløst af et andet (dog af en helt anden art) 13) var der i årtier derefter ikke et sted for spontan, selvigangsat, selvkritisk afklaring af en rystet politiske bevidsthed på linje med det, det skete i vest. Det er en mangel, som de ikke selv har andel i, og hvis konsekvenser, jeg ikke kan vurdere.

Jeg er en lige så dårlig dommer, når jeg skal vurdere for hvilke dele af befolkningen, der gælder forklaringerne fra psykoterapeut Annette Simon, datter af forfatteren Christa Wolf, når hun taler om, hvordan den partidikterede antifascistiske identitet havde en stærk indflydelse. Det var, sagde hun, ”fordi den tilbød en tilstrækkelig undskyldning fra tyske forbrydelser ... Alt efter 1945 i form af psykiske dispositioner, tilbøjelighed til at underordne sig, autoritær tænkning, foragt for fremmede og de svage blev aldrig offentligt bearbejdet bortset fra i kunst og litteratur. I institutioner og familier var der den samme tavshed som oprindeligt i vesten. Der var den samme tavshed om, hvad der skete før 1945 lige netop på dette universitet, netop dette hospital eller i denne eller hin familie. Hovedparten af østtyskere var presset ind i en ideologi af de russiske sejrherre og deres hjælpere i Pankow eller Wandlitz. Hvis man accepterede denne ideologi, i starten bistået af terror og senere af diktatur, kunne dette dobbeltknob bestående af socialisme og antifascisme friholde en fra skyld og løse en fra nogen form for tyskhed.” 14)

Denne analyse drejer sig først og fremmest om det fravær, der indtil 1989 var af en offentlig sfære, der kunne have muliggjort en åben kontrovers mellem østtyske borgere om, hvordan de skulle forstå sig selv som arvinger til en tyngende fortid. Situationen er helt anderledes, når det kommer til et videre og forståeligt socio-psykologisk fænomen, som Annette Simon citerer andre undersøgelser om -

skammen over at have tilpasset sig forventningerne og forlangenderne fra det kommunistiske system, som man så ydmygt havde givet op overfor. Det berører den ikke eksisterende offentlige sfære *post-1989*. På det tidspunkt havde den offentlige sfære i forbundsrepublikken åbnet op for sine nye medborgere, men de var nægtet deres offentlige sfære. Så der eksisterede ikke et beskyttet sted for en forsinket afklaring og kommen overens med ens fortid og nutid, for en proces, der ikke ville være forudindtaget ud fra den herskende mening ”fra den gang” – som altid ved bedre: ”Denne gamle, ofte ubevidste og undertrykte skam over DDR-æraen, hvor man mere end absolut nødvendigt bøjede sig for restriktionerne, bliver nu hevet frem i lyset på mange måder. Og i den offentlige menings skarpe lys fra vestens spotlight, bliver det til en ny ydmygelse og devaluering. Som eksempel kan man referere til omgangen med DDR’s antifascisme, der jævnt hen var bygget op som en antifascisme uden deltagere.” 15)

I dette tilfælde er det genforeningsprocessen i sig selv, der ikke blot har liberaliseret presse og TV i øst, men knyttet den til den vesttyske offentligheds infrastruktur. Borgerne fra det tidligere DDR kom ikke til at nyde deres egen offentlighed. Man kan sige, at de blev ”frataget” deres egne medier, hvis man kunne sige, at der overhovedet havde været en fri offentlig sfære. Det gjaldt ikke alene de hurtigt opkøbte medievirksomheder, men også det personale uden hvilken ens ”egen” offentlige sfære ikke kan fungere. Den vesttyske presse, kan man sige, tog hånd om den effektive likvidering af østtyske skribenter og intellektuelle, hvis ord havde artikulert og reflekteret hverdagserfaringer i DDR frem til det tidspunkt. I den gamle republik var de stadig værdsat og endda litterært fejrede, men i den genforenede stat talte Stefan Heym, Christa Wolf, Heiner Müller og alle de andre ikke længere som de venstreorienterede, de var, men som intellektuelle vandbærere for Stasi-regimet, hvad de ikke havde været. Heller ikke kunne de oppositionelle intellektuelle nede fra rækkerne indtage deres pladser.

Klaus Wolfram, der i 1977 blev fjernet fra sin akademiske stilling og sendt på fabrik, tilhørte sidenhen *Neuen Forum*’s lederskab. I december 1989 grundlagde han den kritiske avis *Die Andere*, men mislykkedes i længere perioder med at få den udgivet og måtte til sidst lukke i 1992. Han holdt i 2019 en tale, hvor han skarpt polariserede publikum i østlige og vestlige medlemmer af *Berliner Akademie der Künste* og beklagede den umiddelbare ”destruktion af deres egen medieoffentlighed ... To år efter 1990 var der i det østlige Tyskland ikke en eneste TV-station og nogen aviser med faste abonnenter, der ikke havde en vestlig chefredaktør i toppen. Den almindelige debat, politisk bevidsthed, social hukommelse og selvforståelse, som en befolkning netop havde vundet for sig selv, blev transformeret til umyndiggørelse og belæring.” 16)

Hvad der endnu mangler – og hvad der nu tæller

Hvad der ved første øjekast ikke forekom som meget mere end et delaspekt ved konverteringen til kapitalistiske konkurrencestrukturer rammer i virkeligheden ind i hjertet af en politisk kultur, der fremstod af en nazi-periode med en helt anderledes profil. I denne ”overtagelse” af en ømfindelig kommunikativ sammenfletning, der selv i bedste fald var tankeløs, fremstod helt klart naiviteten i de formodninger, der styrede forbundsregeringen i den triumferende bekræftelse af sin antikommunisme. Denne naivitet havde sit juridiske udtryk i valget af den forfatningsretlige sti for ”genforening” med (endnu ikke) eksisterende østlige *länder* via artikel 23 i *Grundgesets* (grundlov). Denne artikel var oprindeligt tilpasset for Saarlands genindtræden i 1949, hvor adskillelsen kun havde været i fire år – så man dengang, hvad der hurtigt viste sig, kunne gennemføre en ”naturlig” national forening af de to sider. Årtier senere i forbindelse med genforeningen startede man ud fra samme præmis, der måske forståeligt men vildledende reflekterede en bølge af nationalfølelse – helt bortset fra den kendsgerning, at denne tiltrædelsesmåde fratog borgerne i både øst og vest muligheden for at skabe en fælles tradition ved at forberede en i et snuptag fælles konstitution og dermed udvikle en varig politisk bevidsthed i den valgte sammenlægning.

Det var samtidigheden mellem Kohl’s 12 punkts plan og folkeflertallets vilje i DDR, der med resultatet af valget til *Volkskammer* (Østtysklands parlament) i marts 1990 gjorde beslutningen om at gennemføre genforeningen hurtigst muligt uigenkaldelig – en beslutning, der også af udenrigspolitiske grunde var logisk. *Der Runde Tisch*, (et forum for SED-grupper og borgertsbevægelser) med deres initiativer til en anden form for genforening blev således ikke bare skubbet til side af vesten alene.

Imidlertid findes der en omfattende litteratur om de fejltagelser gjort på den rå måde, som de vestlige funktionærer benyttede, da de overtog kontrollen med alle aspekter af livet i DDR. 17) Et symptom på det er, at selv efter tre årtier mangler der stadigvæk østtyske eksperter på økonomi, politik og statsadministration. Men, på den ene eller den anden måde, var med beslutningen om at ”skyde genvej” en ”robust” overgang til at fungere på linje med Vesttysklands sociale systemer ustopkelig. På den måde blev DDR-intellektuelle og dele af borgerretsbevægelsen, der havde ønsket først at styrte det kommunistiske SED-regime med det uklare mål at skabe et andet og ”bedre” DDR 18) simpelt hen marginaliserede. Selvfølgelig kunne der have været en højere grad af tilbageholdenhed fra vestlig side, selv i betingelserne for en demokratisk valgt ”Anschluss”. Under alle omstændigheder ville befolkningen i DDR have haft mere ud af mere plads til at kunne handle selvstændigt – om ikke andet fordi de på den måde havde haft mulighed for at gøre deres egne fejltagelser. Og frem for alt var der intet tilgængelig offentligt rum for en proces, hvor man kunne komme overens med en dobbelt tyngende fortid.

Men dette er kontrafaktiske refleksioner, der mere angår de tabte muligheder i de seneste få årtier og ikke længere tjener et politisk formål i dag. Og dog tilbyder nutidens usædvanlige situation i et tysk

perspektiv en ny mulighed for at nå frem til en dobbelt enhed på det tyske så vel som det europæiske niveau. Nu er der, som vi har set, to komplementære udviklinger i gang i forbundsrepublikken. På den ene side gensidig følsomhed over for og forståelse af historiske forskelle – og dermed ikke af ens egen bidrag til karakteren af politiske holdninger – er vokset i øst og vest. På den anden side og samtidig er den politiske betydning af en konflikt nu klart blevet taget alvorligt og endog accepteret af det politiske establishment.

AfD puster til gløderne i en konflikt, der meget vel kunne opstå ud af de asymmetriske omkostninger, men er nu orkestreret som en spejlreflektion af europæiske integration i et nationalistisk og racistisk sprog. Denne konflikt har sin specielle relevans i vores kontekst, fordi den i dag har antaget en fælles tysk karakter: Den bevæger sig ikke længere langs de historiske skæbners fastlagte geografiske grænser, men i stedet langs partimæssige præferencer. Jo klarere de landsdækkende konturer af denne konflikt tegner sig, jo større vil udsigten til en konfrontation med højreradikal populisme, der nu breder sig over hele landet, kunne fremskynde den nu indsete historiske distance til fejltagelserne i genforeningsprocessen – og, hvad mere er, bevidstheden om at yderligere problemer træder i forgrunden, som vi kun kan løse sammen i både Tyskland og Europa i en verden, der er blevet mere autoritær og ufredelig.

Denne blanding af de politiske kort kan ses som en mulighed for at fuldende den tyske genforeningsproces ved at samle de nationale kræfter til det endelige skridt til at integrere Europa. Uden europæisk samling kan vi ikke overvinde de uforudsigelige økonomiske konsekvenser af pandemien eller højrepopulismen herhjemme og i EU's andre medlemsstater.

Noter

1. Luuk van Middelaar, *Vom Kontinent zur Union*, Berlin 2016, ss 299 ff.
2. Der er stadig ikke nogen fælles politisk vilje til et virkeligt fælles europæisk perspektiv for den form, tingene skal tage. Når det gælder kritik af det halvhjertede kompromis i Bruxelles, se forslagene fra lederen af Kieler Weltwirtschaftsinstitut Gabriel Felbermayr, "Was die EU für die Bürger leisten sollte", *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 7. August 2020.
3. Ashoka Mody, *Eurotragedy: A Drama in Nine Acts*, Oxford University Press.
4. Wolfgang Schäuble, "Aus eigener Stärke", *FAZ*, 6. Juli 2020.

5. Uanset hvilke følelser, der dengang havde været i spil (alt efter alder), kan vesttyskerne tage den nu sædvanlige frase om en ”lykkelig” genforening i deres mund af personlige grunde, fordi det minder dem om et ren og skært lykketræf alt efter fødested og har belyst sammenlignelige livshistorier, som de kan leve ud med den dybe tilfredsstillelse, at deres mindre begunstigede landsmænd og kvinder i det mindste fik chancen for en stabil retfærdighed.
6. Se den imponerende bog *Der Riss: Wie die Radikalisierung im Osten unser Zusammenleben zerstört*, Berlin 2020, s61, 72ff, 135ff, 145ff, 166ff og 209ff. I den rapporterer journalisten Michael Kraske i detaljer om sådanne tilfælde uden nogen snert af vesttysk arrogance. Han hylder det mod, østtyskerne viste, da de befriede sig selv fra et repressivt regime og den tvang og fornærmelser, de stod overfor fra starten i 1990. Han glemmer heller ikke at pege på, at de højreorienterede kadrers lederskab, der oprindeligt var med til at organisere den indenlandske scene, kom fra vest.
7. Axel Schildt, ”Antikommunismus von Hitler zu Adenauer“ i Norbert Frei og Dominik Rigoll (Ed.) *Der Antikommunismus in seiner Epoche*, Göttingen 2017, ss 186-203.
8. Kraske *op cit*, s57.
9. Ulrich Herbert, *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*, München 2017, s667.
10. Michael Frey, *Vor Achtundsechzig*, Göttingen 2020, ss199ff.
11. Jacob S. Eder, *Holocaust-Angst*, Göttingen 2020.
12. Det gælder sandsynligvis ikke i samme omfang for den debat om asylrettigheder, der fulgte i kølvandet på Balkankrigen. I sammenhæng med afbrændingen af asylcentre i samme omfang i vest og øst blev sammenbruddet af illusionen ”Vi er ikke et indvandringsland” stridens genstand.
13. Set ud fra et normativt retsstatsligt synspunkt er en nylig udgivet undersøgelse interessant for en differentiering mellem de to systemer: Inga Markovits, *Deiner zweier Herrn: DDR-Juristen zwischen Recht und Macht*, Berlin 2019, Anmeldt af Uwe Weswl i *FAZ*, 28. juli 2020.
14. Annette Simon, ”Wut schlägt Scham”, i *Blätter*, 28. oktober 2019, 2s43ff.
15. *Ibid*, s43.

16. *Berliner Zeitung*, 6. april 2020.

17. To vidt forskellige bidrag fra den seneste tid: Norbert Frei, Franka Maubach, Christina Morina og Mark Tändler, *Zur rechten Zeit*, Berlin 2019; Ilko-Sascha Kowalczyk, *Die Übernahme*, München 2019.

18. "Die Reise hin zu etwas, das wir noch finden wollten", af Thomas Oberender, *Empowerment Ost*, Stuttgart 2020.

Generationskifte i den økonomiske politik

Bent Gravesen, medlem af Kritisk Debats redaktion

I flere årtier har skiftende regeringer baseret deres økonomiske politik på såkaldte arbejdsudbudsreformer, hvor de så at sige trak konsekvenserne for den sociale og økonomiske ulighed ud af den økonomiske ligning. Nu er den socialdemokratiske regering i et begyndende opbrud herfra. Spørgsmålet er, om der vil komme et generationskifte i den økonomiske politik.

Skiftende regeringer har de sidste mange, mange år haft et nærmest altdominerende fokus på at få hundredetusinder ind på arbejdsmarkedet gennem dårligere dagpengedækning i kortere tid, højere folkepensionsalder, rundbarbering af efterlønnen, osv. Men denne supertanker i dansk økonomisk politik er ved at tabe fart. Allerede under de skiftende Lars Løkke Rasmussen-regeringer begyndte den udbudspolitiske supertanker at sejle på nedsat politisk kraft.

Da Mette Frederiksen overtog roret, blev der slået direkte bak. Ikke flere gammelkendte arbejdsudbudsreformer. Det skete allerede op til folketingsvalget i 2019. Mette Frederiksen gik til valg på et kursskifte. Her sagde hun bl.a., at opgaven i de kommende år ikke bliver at udvide arbejdsudbuddet: "Vi har behov for en ny reformpolitisk kurs. Vi har de seneste 10-15 år haft meget fokus på arbejdsudbudsreformer. Derfor er arbejdsstyrken udvidet rigtigt meget, og derfor står vi godt og kan finansiere fremtidig velfærd. Men enhver reformtanke møder på et tidspunkt sin afslutning. Opgaven i de kommende år er ikke at udvide arbejdsudbuddet." (1)

Da S-regeringen blev dannet, var opgaven derfor at få konkretiseret den nye økonomiske reformkurs. Her halvandet år senere har den nye reformkurs endnu ikke taget konkret form. Indtil videre har regeringen givet reformerne et navn, nogle overskrifter og en særlig kommission.

Selve navnet er abstrakt, andengenerationsreformer. Navnet egner sig først og fremmest til at fortælle, at regeringen har et politisk ønske om ”at igangsætte en ny generation af reformer, hvor vi hjælper flere til at få et aktivt liv med uddannelse og job, uden at uligheden øges.”(2) Hvor førstegenerationsreformerne alene fokuserede på at øge arbejdsudbuddet uden at tage konsekvenserne for den sociale og økonomiske ulighed med i den samfundsøkonomiske ligning, skal uligheden tages med i ligningen i de kommende andengenerationsreformer. Til det formål har regeringen så nedsat en særlig kommission ’Kommission for 2. generationsreformer’.

Denne artikel ser nærmere på dette begyndende dette opbrud i den økonomiske politik. Hvad var baggrunden? Hvori består opbruddet? Hvad er perspektivet? Vil det kunne udvikles til et egentligt generationsskifte i den økonomiske politik?

Politisk entrebillet

De seneste årtiers arbejdsudbudsreformer har alle haft til formål at øge udbuddet af arbejdskraft og gøre det på én bestemt måde, nemlig ved at skrue op for de økonomiske incitamenter. Firkantet sagt har filosofien været, at de, der ikke er i arbejde, skal have mere økonomisk pisk, mens de, der er i arbejde, skal belønnes mere. Og sådan er det blevet. De arbejdsløse har f.eks. fået dårligere dagpengedækning i en kortere dagpengeperiode, mens skatten på arbejde er blevet sat ned. Samtidig er der blevet stillet stadig flere økonomiske forhindringer i vejen for dem, der ønsker at trække sig tilbage fra arbejdsmarkedet. Efterlønsmulighederne er blevet kraftigt beskåret og forringet. Efterløns- og folkepensionsalder er blevet sat op.

Teorien bag arbejdsudbudsreformerne har forenklet sagt været en teori om at bruge øget ulighed som redskab til at skabe samfundsøkonomisk vækst. Hvis dem, der i forvejen kun har beskedne overførselsindkomster at leve for, får forholdsvis endnu mindre, og hvis dem, der allerede har en god arbejdsindkomst får lavere skat, vil det ifølge reformteorien øge det samlede udbud af arbejdskraft. Den dårlige dagpengedækning vil gøre de arbejdsløse mere opsat på at komme i arbejde, og skattelettelserne vil lokke flere til at arbejde mere.

Lykkes det dermed at øge udbuddet af arbejdskraft, vil det ifølge teorien føre til, at arbejdsgivernes efterspørgsel efter arbejdskraft stiger over tid. Det øgede udbud af arbejdskraft vil alt andet lige lægge en bremse på lønudviklingen og derigennem gøre det mere profitabelt at investere i nye arbejdspladser.

Kommer der flere arbejdspladser, betyder det øget vækst og beskæftigelse. Det fører så til, at skatteborgerne samlet set betaler mere i skat, moms og afgifter. Samtidig vil være brug for færre skattekroner til dagpenge, kontanthjælp, efterløn og folkepension. Nogle af de arbejdsløse er kommet i arbej-

de, flere seniorer går glip af efterløn og folkepension, osv. Det samlede samfundsøkonomiske resultat af arbejdsudbudsreformerne vil derfor ifølge teorien være, at der skabes et øget økonomisk manøvrerum for politikerne. Dermed for politikerne uden at blive beskyldt for økonomisk uansvarlighed mulighed for at bruge nogle ekstra milliarder til velfærd, skattelettelse, klima, osv. (4)

Netop arbejdsudbudsreformernes mulighed for at finansiere flere andre reformer har medvirket til at gøre reformerne politisk attraktive for socialdemokrater. Reformerne har fungeret som en slags politisk entrebillet til at kunne gennemføre nogle af de samfundsforandringer, man i øvrigt gerne vil gennemføre.

For nogle borgerlige partier var arbejdsudbudsreformer også en politisk entrebillet ikke mindst til kunne nedbringe skattetrykket gennem skattestop og skattelettelse uden at skræmme for mange midtervælgere ved skære alt for drastisk ned på den offentlige sektor. Dette var op gennem 00-erne den daværende statsminister Anders Fogh Rasmussens grundlæggende økonomiske politik. Senere brugte både Lars Løkke Rasmussen og Helle Thorning Schmidt diverse arbejdsudbudsreformer som finansieringskilde til deres forskellige politiske reformprojekter, og i dag vedstår Mette Frederiksen gerne, at hendes reformpolitik (og generobring af arbejdsvælgere) bl.a. står på ryggen af velfærdsaftalen om højere efterløns- og folkepensionsalder.

Det ligger uden for denne artikels emne at diskutere, om arbejdsudbudsreformerne så i praksis har haft den beregnede samfundsøkonomiske effekt. Her er pointen alene politisk. Nemlig at konstatere, at arbejdsudbudsreformerne i både 00-erne og 10-erne havde det politisk yderst attraktive i sig, at de forsynede politikerne med et stort set ubestridt politisk mandat til at gennemføre nogle af sine politiske ønsker uden dermed at blive beskyldt for samfundsøkonomisk uansvarlighed.

Her ligger formodentlig en vigtig del af forklaringen på, hvorfor bl.a. Helle Thorning Schmidt og Bjarne Corydon som henholdsvis stats- og finansminister gik så engageret om bord i at gå 'reformamok', som Helle Thorning Schmidt på et tidspunkt nærmest stolt kaldte det.

Politisk pris

Men arbejdsudbudsreformerne havde også en politisk pris. Det var ikke en pris, som Helle Thorning Schmidt og Bjarne Corydon i sin tid viede den store opmærksomhed. Men det gør den nye S-regering derimod. Arbejdsudbudsreformer skaber nemlig ikke blot et beregnet økonomisk råderum. De skabte samtidig en øget økonomisk ulighed, der næsten uundgåeligt udgør et politisk problem for bl.a. Socialdemokratiet.

Arbejdsudbudsreformerne fører nemlig typisk til øget social ulighed. Det skyldes grundlæggende, at reformerne som hovedregel tager fra dem, der i forvejen har begrænsede overførselsindkomster, og

giver mere i form af skattelettelser, mv. til dem, dem der i forvejen har væsentligt højere arbejdsindkomster. Den sikre umiddelbare og direkte effekt af en sådan økonomisk omfordeling er øget økonomisk ulighed.

Men som regel vil arbejdsudbudsreformerne også på længere sig bidrage til økonomisk ulighed. Ulighederne vil have en tendens til at sætte sig over tid og måske tilmed vokse. Måske vil arbejdsudbudsreformerne være i stand til over tid at få nogle arbejdsløse lidt hurtigere i arbejde, så de pågældende opnår en indtægtsfremgang. Men indtægtsfremgangen vil typisk være skævt fordelt. Det vil først og fremmest være de bedst kvalificerede ledige, der kommer lidt hurtigere i arbejde.

De større arbejdsudbudsreformer omfatter typisk forringelser af overførselsindkomst for brede grupper af arbejdsløse, folkepensionister og efterlønnere. Derfor skal reformerne være i stand til at flytte rigtig mange fra overførselsindkomst til arbejdsindkomst, hvis ikke også den varige effekt skal blive forøgelse af ulighederne i samfundet. Det har reformerne sjældent været i stand til. Arbejdsudbudsreformerne har typisk ikke vist sig i stand til at flytte rigtig mange fra lave overførselsydelser til væsentligt højere arbejdsindkomster, og dermed har de ikke været i stand til at effektivt at modvirke en øget ulighed.

Øget politisk fokus på ulighed

Da de første større danske arbejdsudbudsreformer så dagens lys under Poul Nyrup Rasmussens regering i 1990-erne, var det hverken den kortsigtede eller den langsigtede forøgelse af uligheden, der blev diskuteret og problematiseret. Dengang var stort set udelukkende om reformerne var retfærdige effekten af de gennemførte forringelser, der var til politisk debat, og debatten begrænsede sig hovedsageligt til venstrefløjen og dele af fagbevægelsen.

Op gennem 00-erne var det almindeligt blandt både politikere og økonomer at afvise, at større økonomisk ulighed skulle være noget nævneværdigt problem. Dertil var det danske samfund for rigt og lige. Deres argument var derfor, at hvis større økonomisk ulighed kunne øge arbejdsudbuddet og derigennem bidrage til samfundsøkonomisk vækst, var det et ubetinget gode.

For 15-20 år siden behøvede man hverken at gå til CEPOS-økonomer eller superliberale politikere som Anders Samuelsen for at høre dette argument. Dengang var det almindeligt blandt økonomer og de fleste politikere at slå arbejdsudbudsreformernes øgede økonomiske ulighed hen som en mere eller mindre uundgåelig bivirkning uden samfundsøkonomisk eller politisk betydning. Det var ikke noget, de fandt det værd at bekymre sig om.

Udbudsreformerne tog for alvor tog med velfærdsaftalen fra 2006, der forringede efterlønnen og forhøjede efterløns- og folkepensionsalderen. Anders Fogh Rasmussens regering havde på forhånd gjort et stort politisk arbejde med få folkelig accept af, at det var nødvendigt med drastiske reformer for at få råd til fremtidens velfærd. Det skete ikke mindst med Velfærdskommissionens arbejde.

Anders Fogh Rasmussens politiske forberedelsesarbejde virkede. I forbindelse med velfærdsaftalens historisk store ændring af folkepension og efterløn blev der kun i ringe grad sat spørgsmålstegn ved selve reformens økonomiske nødvendighed. Selve velfærdsreformens samfundsøkonomiske effekt blev heller ikke anfægtet i større omfang. I stedet indskrænkede kritikken sig til utilfredshed med selve velfærdsforringelserne. Det var protesten mod selve forringelserne, der samlede de store velfærdsdemonstrationer med betydelig opbakning fra bl.a. fagbevægelsen.

Velfærdsaftalen indebar en række omfattende og socialt meget skævt fordelte velfærdsforringelser. Alligevel valgte de toneangivende dele af fagbevægelsen at bakke op om velfærdsaftalen mellem Socialdemokratiet og de borgerlige partier. Begrundelsen var – og er det stadig den dag i dag – at velfærdsaftalerne trods de sociale uligheder er et nødvendigt redskab til at sikre en holdbar finansiering af fremtidens velfærd.

Med velfærdaftalen i 2006 blev arbejdsudbudsreformerne et politisk accepteret eller i det mindste et politisk tålt redskab til at fremtidssikre det danske velfærdssamfund. Udbudsreformerne blev dermed gjort til en del af 'den nødvendige politik's' arsenal. De blev en politisk legitim del af den økonomiske politik. Noget man kunne være enige om at være uenige om i detaljerne.

Dermed var der også skabt bred politisk opbakning bag arbejdsudbudsreformernes grundlæggende incitamentsargument. At økonomiske uligheder kan være acceptable, hvis blot de bidrager til en større udnyttelse af de samlede menneskelige ressourcer i samfundsøkonomien.

Dette argument forblev langt ind i 10-erne bredt accepteret i den offentlige debat og langt ind i Socialdemokratiet. Selv da S-R-SF-regeringen i 2012 foreslog en skattereform, brugte den daværende skatteminister Thor Möger Pedersen (SF) f.eks. præcist dette incitamentsargument til at begrunde, hvorfor det i endnu højere grad skulle betale sig at være "hårdtarbejdende lønmodtagere" fremfor at være arbejdsløse modtagere af f.eks. dagpenge eller kontanthjælp.

Efter finanskrisen og ikke mindst op gennem 10-erne begyndte der imidlertid at brede sig en social og politisk modvilje mod denne form for økonomisk politik i fagbevægelsen, på venstrefløjen og i

dele af Socialdemokratiet. Kritikken gik nu ikke længere alene på selve velfærdsforringelserne. Nu blev forringelsernes skæve sociale fordeling også kritiseret.

Denne udvidelse af kritikken skyldtes bl.a., at det nu ikke længere kun var kontanthjælpsmodtagere, unge uden uddannelse og langtidsledige med mange år på dagpenge, der blev ramt. Nu ramte udbudsreformerne f.eks. også trygheden for de mange faglærte og ufaglærte, der havde regnet med at kunne gå på efterløn og folkepension. Nu var det i høj grad slagteriarbejderen, sosu-en og 3F-eren, end akademikeren, der blev utrygge ved at skulle fortsætte stadigt længere på arbejdsmarkedet, fordi de ikke kunne få efterløn og folkepension før da. Tilsvarende var der med finanskrisen og de efterfølgende drastiske forringelser af dagpengesystemet de almindelige LO-arbejdere, der er i særlig grad, blev bekymrede for, hvad en eventuel fyreseddel ville kunne komme til at betyde for familieøkonomien, hvis det skulle vise sig svært at komme hurtigt i arbejde igen. Da titusinder under Helle Thorning Schmidt-regeringen begyndte at falde ud af dagpengesystemet, blev det endog meget tydeligt, at arbejdsudbudsreformerne ikke kun var ude efter 'Dovne Robert'. Udbudsreformerne ramte langt bredere, uretfærdigt og socialt skævt.

På denne baggrund udviklede der sig gradvist op gennem sidste del af 00-erne og første del af 10-erne en ny politisk konfliktakse. Den oprindelige konfliktakse, der gik mellem retfærdige og uretfærdige velfærdsforringelser, var der stadig. Men oven i den skød der en ny konfliktakse frem omkring, hvorvidt den skabte økonomiske ulighed var acceptabel eller uacceptabel. Tidligere tiders brede konsensus om, at lidt større økonomisk ulighed ikke var noget større problem, blev brudt. Hverken Socialdemokratiet eller venstrefløjen kunne ganske enkelt ikke længere negligere ulighedskonsekvenserne af udbudsreformerne som en mere eller mindre ligegyldig sideeffekt.

Ud fra denne politiske konfliktakse begyndte en ny reformdagsorden at tage form. Der måtte formuleres en økonomisk politik, der også tog højde for ulighederne.

Dette kom ikke blot til udtryk inden for centrum-venstre. Denne dagsorden pressede sig også på, da VK-regeringen i 2011 indgik aftale med Dansk Folkeparti og Radikale Venstre om at hæve både efterløns- og pensionsalderen endnu mere, end det allerede var aftalt med velfærdsaftalen fra 2006. Her blev partierne enige om at indføre en slags hurtig adgang til førtidspension for de særligt nedslidte seniorer, den såkaldte seniorførtidspension. I sig selv en reform med stærkt begrænset virkning, men alligevel et tegn på en fremvoksende ulighedsdagsorden.

I 2015 begyndte fagforbundet FOA ligefrem at argumentere mod det, man kaldte 'reformernes ulighed'. En del af denne kritik gik på, at forhøjelserne af folkepensionsalderen ramte meget socialt skævt. Derfor foreslog FOA allerede dengang, at der både blev indført en bedre pensionsmulighed

for de særligt nedslidte senior og en særlig ret tidlig pension for dem, der er startet meget tidligt på et langt og ofte belastende arbejdsliv. Begge dele er nu som bekendt blevet omsat til politiske reformer. Samtidig er der nedsat en pensionskommission, der bl.a. skal se nærmere på, om folkepensionsalderen fortsat skal sættes op i det hidtil aftalte tempo. Hermed har ulighedskritikken af arbejdsudbudsreformernes rolle i den økonomiske politik fået sit særlige kompenserende reformspor ikke mindst i relation til tilbagetrækning og pension.

Andengenerationsreformerne skal også ses i dette lys. Andengenerationsreformerne er ganske vist ikke tænkt som direkte kompensation for ulighedernes reformer. Men de trækker alligevel tråde tilbage til de senere års tiltagende ulighedskritik af arbejdsudbudsreformer. De er blevet sat på dagsordenen, fordi ulighedskritikken har sat en stopper for nye ulighedsskabende arbejdsudbudsreformer, og derfor er de nye reformer udtrykkeligt tænkt som en ny økonomisk reformkurs uden at skabe ulighed.

Udtømte muligheder

Allerede for mere end 4 år siden forudså økonomiprofessor Nina Smith og professor emeritus Peder Pedersen i en artikel (3), at der ikke ville være de store muligheder for øge arbejdsudbuddet uden at reducere vores velfærdsordninger. Det ville ifølge de to økonomer kræve en ikke-eksisterende politisk vilje til markant at reducere velfærdsordninger, såsom barselsorlov, efterløns- og pensionsalder, SU eller reducere dagpengereglerne for syge og ledige yderligere i form af lavere kompensationsgrader eller kortere periode, hvor man er berettiget til dagpenge.

Det var i særlig grad svært for økonomerne at forestille sig politikere, der ville være parat til at sætte ind med flere markante forringelser af de store velfærdsordninger, som arbejdsmarkedets kernetrapper – og dermed mange politikeres kernevælgere – er afhængige af. Hvis nye arbejdsudbudsreformer for alvor skulle batte noget, ville de skulle gå endnu hårdere til de brede velfærdsordninger, som hovedparten af politikerne risikerede at miste opbakning til hos brede vælgergrupper.

Denne erkendelse var økonomerne langtfra alene om. Allerede under de skiftende Lars Løkke Rasmussen-regeringer var den udbudspolitiske supertanker begyndt at sejle på nedsat politisk kraft. Fra regeringsskiftet i juni 2015 og frem til 2019 lykkedes det ifølge Løkke-regeringens egne beregninger kun at øge den strukturelle beskæftigelse med ca. 4.700 fuldtidspersoner.

På jagt efter nye løsninger

Nina Smith og flere andre økonomer opfordrede fra 2016 og frem politikerne til at kombinere fortsatte arbejdsudbudsøkonomiske reformer af beskedent omfang med nye reforminitiativer, som de

kaldte 2. generationsreformer. Disse reformer skulle efter deres opfattelse supplere arbejdsudbudsreformerne.

De nye reformer skulle ifølge Nina Smith stille skarpt på nogle andre samfundsøkonomiske problemer og afsøge andre løsninger end arbejdsudbudsreformerne. De skulle f.eks. ikke så høj grad fokusere på at udvide arbejdsstyrken. I stedet skulle de nye reformer i højere grad satse på at gøre det udførte arbejde bedre og mere produktivt. De nye reformer skulle derfor afsøge muligheder for at løse nogle af de samfundsøkonomiske problemer, som arbejdsudbudsreformerne indtil videre har ladet uløste. Her pegede Nina Smith især på dansk økonomis produktivetsproblemer i både dele af den private sektor og i den offentlige sektor.

Denne gåen på jagt efter nye løsninger på andre problemer end arbejdsudbuddets størrelse blev primært taget op hos Socialdemokratiet, hvor kredsen omkring Mette Frederiksen i forvejen var på jagt efter en anden økonomisk politik end Thorning-regeringens.

Hverken Socialdemokratiet eller regeringen har endnu formuleret konkrete andengenerationsreformforslag. Men med regeringens kommissorium for Nina Smith kommissionen er der sat nogle foreløbige overskrifter på kommende reformer: bedre uddannelser, bedre jobmatch via opkvalificering af ufaglærte, bedre jobintegration for ikke-vestlige borgere, der har været mange år i Danmark uden at kunne holde fast i et arbejde og flere og bedre job med øget produktivitet.

Dermed er den nye reformdagsorden ikke nødvendigvis udtømt. Både kommissoriet for den nye kommission og regeringens retorik åbner for, at der kan komme nye og flere bidrag. Den nye økonomiske bundlinje i form af mindre økonomisk ulighed, øget produktivitet og forbedret økonomisk holdbarhed ligger nogenlunde fast. Men hvad der kan bidrage positivt til disse bundlinjer, er derimod endnu i høj grad åben for politisk og økonomisk debat og påvirkning. Både ind i og uden for Nina Smiths kommission.

Socialdemokratisk reformkurs

Udgangspunktet for den socialdemokratiske forståelse af den nye reformkurs er, at større økonomisk og social ulighed ikke bare kan slås hen som en acceptabel uundgåelig sideeffekt af den økonomiske politik. Var Helle Thorning Schmidt og Bjarne Corydon som henholdsvis stats- og finansminister fristet af et sådant syn på tingene, ser dagens ledende socialdemokrater anderledes på det. Virkelighedens stadig større fokus på disse uligheder har gjort indtryk. I dag definerer Socialdemokratiet ligefrem andengenerationsreformer som økonomiske reformer, 'der øger velstanden, men uden at øge utrygheden og uligheden i samfundet'. (6)

Socialdemokratiet ønsker at gå nye veje i den økonomiske politik bl.a. for at tilbageerobre tilstrækkeligt mange arbejderstemmer. Den nye økonomiske kurs ses som et redskab til at vende mere tilbage til partiets historiske rødder og genindtage pladsen som partiet med de fleste arbejderstemmer.

Andengenerationsreformerne tager udgangspunkt i den erkendelse, at økonomiske incitament langtfra altid er nok til, at mennesker skifter en overførselsindkomst ud med lønnet beskæftigelse. Derfor er arbejdsudbudsreformerne potentiale til at skabe økonomisk råderum pr. definition begrænset.

Arbejdsudbudsreformerne har med al tydelighed vist, at mange borgere trods mange års udbudsreformer fortsat ikke har nogen særlig udsigt til at komme ind på arbejdsmarkedet. Der skal andet og mere til for at hjælpe dem end pisk med lavere ydelser og lokketoner fra højere beskæftigelsesfradrag i årsopgørelsen fra SKAT.

Alene af den grund er der ifølge Socialdemokratiet et behov for andengenerationsreformer, der ikke erstatter, men bygger oven på tidligere arbejdsudbudsreformer, og sætter ind over for de ofte komplekse udfordringer, som arbejdsudbudsreformerne slet ikke eller ikke i tilstrækkeligt omfang har været i stand til at tage hånd om.

Ligesom arbejdsudbudsreformerne skal andengenerationsreformerne påvirke arbejdskraften. Men det skal ske på andre områder og med andre metoder. Hvor arbejdsudbudsreformerne forsøger at få mennesker til at være flere år på arbejdsmarkedet gennem privatøkonomiske incitament (lavere SU i kortere tid, lavere dagpenge, senere efterløn og folkepension, osv.), skal arbejdsudbudsreformerne se på redskaber som f.eks. bedre uddannelse, overvindelse af barrierer for, at f.eks. unge og ufaglærte uddanner sig, bedre arbejdsmiljø og mindre nedslidning, bedre integration og bedre seniorpolitik.

Tilsvarende vil andengenerationsreformer ikke kun sætte fokus på at økonomiske incitament til at få mennesker til at være flere år på arbejdsmarkedet. De skal også forsøge at øge arbejdskraftens produktivitet. Det kan f.eks. ske via mindre sygefravær, bedre kvalifikationer og bedre udnyttelse af medarbejdernes kompetencer og engagement på arbejdspladsen.

En af intentionen med andengenerationsreformerne er således at sætte fokus på det problem, at arbejdsudbudsreformerne stort set ikke har beskæftiget sig med, nemlig kvaliteten af arbejdsudbuddet. Arbejdsudbudsreformerne har haft som grundpræmis, at stort set al arbejdskraft kunne bringes i beskæftigelse, hvis den blot blev udbudt tilstrækkeligt ihærdigt og billigt som følge af større økonomiske pisk- og gulerodsincitament. I en sådan logik er den største kvalitet ved ledig arbejdskraft, at den udbydes tilstrækkeligt billigt til arbejdsgiverne. Derfor har politikerne bag arbejdsudbudsreformerne som regel ikke interesseret sig særligt for, om det danske uddannelses-, efteruddannelses- og videreuddannelsessystem formår at give arbejdskraften de rette og relevante kvalifikationer og kom-

petencer. Her er det ifølge Socialdemokratiet hensigten, at de kommende reformer skal sætte fokus på både arbejdsuddannelsens størrelse og kvalitet. Beskæftigelsesminister Peter Hummelgaard har kaldt det 'kvalificeret arbejdsudbud'.

Vurdering

Der kan identificeres en af de klare årsager til Socialdemokratiets ønsker om at skifte fokus i den økonomiske politik. Ønsket om en ny økonomisk reformkurs trækker tydelige tråde til både partiets, fagbevægelsens og befolkningens erfaringer med de uligheder, der fulgt med de seneste årtiers arbejdsudbudsreformer. Den sociale og politiske ulighedskritik har bidraget til det politiske fokusskifte i den økonomiske politik hos Socialdemokratiet.

Det må forventes, at denne påvirkning vil fortsætte i de kommende år. Socialdemokratiet vil formentlig også fremover opleve et socialt og politisk fokus på disse uligheder fra både fagbevægelsen, partierne på venstrefløj og egne rækker. Det må forventes, at det vil bidrage til at fastholde Socialdemokratiet på en opbrudskurs i den økonomiske politik.

Indtil videre er rækkevidden af dette fokusskifte i den økonomiske politik begrænset. S-regeringens økonomiske politik er fortsat båret af et kontinuitetsønske. Står det til Socialdemokratiet, skal den nye økonomiske kurs skal ikke erstatte, men bygge oven på det seneste årtis økonomiske politik. De allerede gennemførte arbejdsudbudsreformer skal fastholdes og videreføres. Men på visse områder har bl.a. ulighedskritikken udefra ført til, at Socialdemokratiet ønsker disse reformer evalueret og eventuelt justeret i en mere politisk realistisk, lidt mindre ulighedsskabende retning.

Ifølge Socialdemokratiet bør en sådan justering af f.eks. velfærdsaftale, kontanthjælp, førtidspension og sygedagpengelovgivning dog ikke være for vidtgående. Justeringerne må nemlig ikke gå væsentligt ud over den beregnede effekt på arbejdsuddannelsen, som regeringen allerede har indregnet i sin økonomiske politik.

Ifølge regeringen bør den økonomiske politik fortsat bygge på de samme begrænsninger vedrørende økonomisk råderum og krav til balance på de offentlige finanser, som den S-RV-SF-regeringen med daværende finansminister Bjarne Corydon i spidsen pålagde sig selv og dansk økonomi. (7) Til trods for stor international kreditværdighed og et betydeligt realøkonomisk råderum er der ifølge regeringen ikke 'råd' til større justeringer af de tidligere arbejdsudbudsreformer, hvis der dermed rokkes væsentligt ved den beregnede effekt på arbejdsuddannelsen. Eller sagt på en anden måde. Regeringen prioriterer at bruge et begrænset økonomisk råderum på velfærd, klima og Arne-pension fremfor til bedre dagpengedækning, sygedagpenge, osv.

Regeringen planlægger også i de kommende år at operere inden for snævre økonomiske reformgrænser og har indtil videre politisk opbakning hertil fra støttepartierne i den politiske forståelsesaftale. Indtil videre er der således ikke tegn på et bredere politisk opbrud fra de nuværende snævre mål for økonomisk råderum og krav til balance på de offentlige finanser på både kort og mellemlangt sigte. Denne tilgang er kun blevet cementeret med Corona-krisen. I regeringens økonomiske ramme for udviklingen frem til 2025 er der kun plads til en beskeden vækst i det offentlige forbrug i omegnen af 0,8 pct. i gennemsnit i 2021-2025. I samme periode vil hovedparten af denne vækst (i gennemsnit omkring 0,5 pct. årligt) alene gå til at sikre flere medarbejdere, når der kommer flere børn og ældre. Hvis der inden for disse snævre økonomiske rammer skal være plads til både at udvikle velfærd og sikre klimaet, er der ikke nævneværdigt grundlag for justeringer af velfærdsaftale, førtidspension, dagpenge, mv. Tværtimod tegner der sig nogle ganske snævre økonomiske rammer for bl.a. de kommende års finanslovsforhandlinger mellem regeringen og støttepartierne.

Aktuelt øges regeringens økonomiske udfordringer yderligere af, at regeringen og dens støttepartier med aftalerne om finansloven for 2021 har valgt at skubbe et politisk slagsmål om arbejdsudbuddet foran sig. Det er aftalt, at der i 2021 skal indledes forhandlinger om, hvordan arbejdsudbuddet bedst hæves med mindst 11.000 personer. Samtidig skal regeringen og dens støttepartier diskutere, hvordan der skabes et nyt ekstra tocifret økonomisk råderum, der kan bruges til at finansiere velfærdsforbedringer.

Perspektiver

Med en sådan økonomisk politik og med disse fremtidsudsigter risikerer den socialdemokratiske regering at skuffe mange af dem, der har kritiseret uligheder, uretfærdigheder og uhensigtsmæssigheder i den nuværende lovgivning om dagpenge, kontanthjælp, førtidspension, efterløn og folkepension i mange år. De har håbet på en noget mere lighedsorienteret politik.

Dette kan komme til at påvirke, hvordan Socialdemokratiet vil gribe andengenerationsreformerne an. Kan der gennemføres nye andengenerationsreformer med positiv samfundsøkonomisk effekt, og bliver det tilmed politisk legitimt at sætte tal på disse effekter, vil andengenerationsreformer vil kunne en anden og ny politisk adgangsbillet til at øge det økonomiske råderum og dermed til at gøre det muligt at gennemføre mere vidtgående justeringer af f.eks. velfærdsaftale, førtidspension, dagpenge, sygedagpenge, mv.

Men det er ikke noget, der ligger lige for. Men der foreligger trods alt en politisk mulighed. Der er i dag åbnet for en politisk debat om andengenerationsreformer, der på én gang sætter ind over for nogle af de udfordringer, som arbejdsudbudsreformerne ikke har gjort noget ved, og som samtidig baner vej for en mere omfattende justering af fortidens arbejdsudbudsreformer. Et tænkt eksempel. Kan

man styrke opkvalificeringen af ufaglærte til bedre jobmuligheder, vil det kunne bidrage til både øget produktivitet og flere år på arbejdsmarkedet. Dermed vil der blive skabt et bedre økonomisk grundlag for andre politiske reformer. Det kunne f.eks. være fagbevægelsens krav om en bedre dagpengedækning.

Vejen er endnu meget lang, inden vi og den socialdemokratiske regering når dertil. Men med nedsættelse af kommissionen lægges der trods alt op til lovgivning i 2021-2022 inden for en række konkrete områder. Det drejer sig om en række politiske initiativer vedrørende, der endnu mangler at blive konkretiseret inden for bl.a. ungdomsuddannelsesområdet, målretning af de videregående uddannelser, opkvalificering af ufaglærte, integration af ikke-vestlige borgere, der har været mange år i Danmark uden at kunne holde fast i et arbejde, beskæftigelsesmuligheder for ledige seniorer, jobudslusning af nyuddannede dimittender, nedbringelse af sygefraværet og styrkelse af erhvervslivets muligheder for at skabe gode job og øget produktivitet.

Herudover kan der tænkes en række andre mulige temaer for andengenerationsreformerne, som regeringen endnu ikke selv har bragt på banen. Som to af de mest oplagte temaer kan nævnes bedre opvækstvilkår for børn og unge samt bedre arbejdsmiljø og forebyggelse.

Ser man dernæst på, hvordan venstrefløjen vil stille sig til i regeringens begyndende opbrud i den økonomiske politik, tegner der sig et lidt uklart billede. Venstrefløjen og ikke mindst Enhedslisten har skarpt kritiseret arbejdsudbudsreformerne for at øge ulighederne. I forlængelse heraf har Enhedslisten og SF forsøgt at lægge pres på Socialdemokratiet for at slå ind på en mere lighedsfremmende politik.

Men dermed har venstrefløjen langt fra omfavnet andengenerationsreformerne. Den socialdemokratiske nyorientering er kun blevet modtaget forsigtigt positivt. Kræfterne er i stedet blevet brugt at afvise nye arbejdsudbudsreformer og stille krav om at få omgjort de tidligere arbejdsudbudsreformer. Det er bl.a. sket med krav om bedre dagpengedækning, stop for forhøjelse af efterløns- og folkepensionsalderen, bedre adgang til førtidspension og sygedagpenge, mv.

Med den venstrefløjstilgang til en endnu langt fra afklaret regering kan det meget vel over de næste 2 år trække op til et større indbyrdes slagsmål om den økonomiske politik mellem regeringen og dens støttepartier. På den ene side venstrefløjen, der vil øge investeringerne i velfærd og klima samtidig med bedre dagpengedækning, osv. uden at gennemføre nye arbejdsudbudsreformer. På den anden side Radikale Venstre med de øvrige borgerlige partier som ivrige støtter. Radikale Venstre vil her givetvis insistere på nye arbejdsudbudsreformer, der – i overensstemmelse med den politiske forståelsesaftale - er vidtgående nok til både at kompensere for eventuel nedgang i beskæftigelse som følge

af Arne-pension, o. lign. og herudover øge det økonomiske råderum med et tocifret milliardbeløb ad den vej.

Kridtes banen op for et sådant politisk slagsmål, vil S-regeringen nemt blive klempt, og den økonomiske nyorientering risikerer at blive kvalt i fødslen. Det vil venstrefløjen ikke vinde på. Et nederlag for regeringens nye reformkurs vil næsten uundgåeligt kaste regeringen i armene på Radikale Venstre og andre borgerlige partier.

Man må derfor håbe, at regeringen selv sætter mere damp under de nye reformkedler, og at venstrefløjen vil gå langt mere offensivt ind i både diskussionen om andengenerationsreformernes indhold og om udvidelse af de finanspolitiske rammer for de kommende års økonomiske politik.

- (1) Socialdemokratiets formand Mette Frederiksen (S) på et pressemøde på Christiansborg med fremlæggelse af ny socialdemokratisk økonomiplan. [Børsen 21. maj 2019](#).
- (2) [Finansministeriet: Økonomisk Analyse: Behov for 2. generationsreformer](#). Oktober 2020, s. 1.
- (3) Nina Smith og Peder Pedersen: Øget vækst i Danmark – flere hænder eller nye instrumenter? *Samfundsøkonomen den 4. december 2016*.
- (4) Det økonomiske råderum er en beregnet størrelse, som beregnes på grundlag af en lang række politisk fastsatte forudsætninger om, hvad der anses for holdbare offentlige finanser. Da der ved beregning af det økonomiske råderum ses bort fra den aktuelle økonomiske konjunktur, kan det beregnede økonomiske råderum adskille sig væsentligt fra det, man kan kalde det realøkonomiske råderum. I en økonomisk nedgangskonjunktur vil der komme et betydeligt realøkonomisk råderum i form af ledig arbejdskraft, kapital og produktionsapparat, mens det økonomiske råderum kan være anderledes beskedent og måske tilmed skrumpende.
- (5) [Finansminister Kristian Jensen: Svar på Finansudvalgets spørgsmål nr. 43 \(L1\) af 5. december 2018](#)
- (6) Jf. Svar på spørgsmål S 121 til skriftlig besvarelse af 10. oktober 2019 stillet af Karsten Lauritzen (V). Svar på Finansudvalgets spørgsmål nr. 58 (Alm. del) af 18. november 2019 stillet efter ønske fra Troels Lund Poulsen (V)
- (7) Det var bl.a. målsætningen om balance på de offentlige finanser på mellemlangt sigt (2025 og 2030) samt budgetlovens begrænsning af det maksimale underskud på de offentlige finanser til 0,5 pct. af BNP (selv om EU-regler og Finanspagten tillod, at det strukturelle underskud kunne gå op på 1,0 pct. af BNP).

Har PD en fremtid i Italien?

Gert Sørensen, seniorforsker, Københavns Universitet

Det er måske et brutalt spørgsmål at stille. PD (Partito Democratico) er i dag det centrale parti i en bredere centrum-venstre konstellation og kan mønstre knap 20% i meningsmålingerne.

Det er det næststørste efter Matteo Salvinis *Lega*, der nu ligger stabilt på omkring 25% efter en periode med højere tal, men som for længst har overhalet Berlusconis før så mægtige *Forza Italia*.

PD har tilmed gennemlevet en række frafald, da de tidligere partiledere Pier Luigi Bersani og Matteo Renzi hver har dannet deres eget parti med en opbakning på små 3-4%. Når spørgsmålet så alligevel rejses, er det med henvisning til PD's noget tvetydige rolle i den aktuelle regering under Giuseppe Conte. Den blev sammensat i midten af 2019 og arvede sin åbenlyse dysfunktionalitet fra den forrige regering, også under Contes ledelse. Conte I var et resultat af parlamentsvalget i 2018, der gav stor fremgang for de to populistiske partier, komikeren Beppe Grillos Femstjernebevægelse (*MoVimento 5 Stelle*) og *Lega*. Det var første gang, at man fik en fuldtonet populistisk regering i et af EU's kernelande. Der var dog flere forskelle mellem de to nye regeringspartier. *M5S* vandt mange utilfredse vælgere fra PD, der var tiltrukket af deres mærkesager (miljø, borgerløn). *Lega* havde derimod en klarere højrepopulistisk profil på migrationsområdet og forfægtede en udtalt euroskepsis. Som part-

ner i Berlusconi's mange regeringer fra 1994 til 2011 og med dets dybe forankring i de norditalienske kommuner og regioner havde *Lega* en langt større politisk erfaring end det uprøvede *M5S*.

Et år efter hen over sommeren 2019 brød regeringen sammen. Salvini ville have nyvalg i tillid til, at de meget fordelagtige opinionstal ville give *Lega* og højrefløjen et solidt flertal og ham selv noget nær ubegrænset magt. Det fik han ikke, da regeringspartneren *M5S* ikke var interesseret i nyvalg pga. faldende opbakning i befolkningen. I stedet blev der skabt et nyt parlamentarisk flertal under en Conte II, der nu bestod af *M5S* og *PD*, der ellers af de såkaldte *grillini* altid havde været opfattet som et magtparti og bærer af alle den traditionelle politiske elites dårligdomme. Det umage regeringspar har heller ikke fået det lettere af, at oven i den økonomiske krise og det anspændte forhold til Europa har den også måttet døje med Covid-19. Denne karruseltur har imidlertid skabt en vis usikkerhed om det politiske eksperiment *PD*, der blev søsat i 2007 ved en sammenlægning af *DS* (*Democratici di Sinistra*) og *DL* (*Democrazia è Libertà-La Margherita*). Det er derfor et ungt parti, som imidlertid blev født gammelt, da partiets forskellige komponenter har rødder tilbage i det forrige partisystems store folkepartier: *la Democrazia Cristiana* (*DC*) og *Partito Comunista Italiano* (*PCI*).

Det parlamentariske partidemokrati og dets krise

Forfatningen fra 1948 varslede en ny begyndelse efter fascismen og krigsnederlaget. Italien fik for første gang en demokratisk forfatning med alle de politiske, civile og sociale rettigheder, der hører til en sådan. Retten til uddannelse, sundhed og social forsorg vidnede om de socialistiske og katolske partiers indflydelse. Med forfatningen forsonede Italien sig med den omverden, landet havde været i krig med, og det banede vejen for engagementet i den europæiske integrationsproces, da den fremtrædende kristeligdemokratiske leder Alcide De Gasperi fik Italien med i Kål- og Stålungionen i 1950, en forløber for Rom-traktaten fra 1957.

For nærmere at forstå *PD*'s baggrund, opbygning og politiske kultur er det hensigtsmæssigt at tage dette stykke forhistorie med, fordi forfatningen fortsat udgør den konstitutionelle ramme om det politiske system, og fordi den definerer *PD*'s manøvrerum og værdigrundlag. I denne henseende sammenfatter forfatningen fire overordnede målsætninger, når den 1. sikrer et flertalsstyre; 2. indeholder de nødvendige modvægte (magtens tredeling, mindretalsbeskyttelse, menneskerettigheder, forfatningsdomstol mm.); 3. fremmer dannelsen af en repræsentativ politisk klasse ved at pege på parlamentet og de konkurrerende partier som et nødvendigt led mellem folkestemningerne og lovgivningen; 4. danner basis for en regering med de træk ikke bare af konsensusdrevet ledelse og retningsanvisning (hegemoni og inklusion) men også af tvang og disciplin (herredømme og eksklusion), som enhver regeringsførelse indebærer.

Så længe det politiske parti har været krumtappen i det repræsentative demokrati har det også været fulgt af kritik, der fik et første udtryk i Robert Michels' klassiske fremstilling i *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie* (1911) om tendensen til oligarkidannelse i de moderne partiorganisationer. Michels var medlem af det tyske SPD men måtte konstatere, at selv et arbejderparti havde svært ved at unddrage sig et mere generelt dilemma i det moderne gennemorganiserede samfund. Et parti er nemlig i udgangspunktet hierarkisk opbygget med en topledelse af professionelle politikere og en bund af medlemmer og aktive mellemlidere, der organiserer partiet territorielt og filtrerer folkestemningerne igennem de lokale partiforeninger, kongresserne, partipressen og ideologierne bag. Et arbejderparti, hvis ledelse tenderer mod at forskanse sig omkring egen ufejlbarlighed, gør sig dermed sårbart, da dets bestemmelse netop gør det til fortalere for de svage og de udelukkede ud fra nogle grundidéer om lighed og social retfærdighed.

Det er en model, der i store træk har fulgt partiudviklingen frem til sidst i det 20. århundrede. Dilemmaet i den oligarkiske tendens blev i den italienske kontekst udstillet i sin yderste konsekvens, da de regeringsbærende partier i 1980'erne: Det Kristelige Demokrati, DC, og Det Socialistiske Parti, PSI, sandede til i korrupsion og bestikkelse. For overhovedet at overleve kunne partierne ikke længe forlade sig på medlemsbidrag men måtte i stigende grad ty til en ulovlig finansiering af deres aktiviteter, hvad der blot forstærkede dannelsen af et egenrådigt fåmandsvælde i partitoppen.

Det italienske efterkrigstidsdemokrati blev ædt op indefra af de selvsamme partier, som forfatningen havde skrevet ind som en livline mellem institutionerne og det civile samfund. Globaliseringen og den ændrede geopolitiske situation med Murens Fald i 1989 og Sovjetunionens sammenbrud fik dybere og mere langtrækkende konsekvenser i Italien end så mange andre steder, efterhånden som korrupsionsskandalerne sendte flere af de prominente politikere for retten med det resultat, at den gamle politiske klasse og deres partier ganske enkelt imploderede i de første år af 1990'erne

Det kommunistiske parti, PCI, havde altid udgjort en 'strategisk fare' under Den Kolde Krig og kom derfor aldrig i nærheden af regeringsmagten. Af den grund undgik det i vid udstrækning at blive fanget i den udbredte korrupsion. Alligevel mente ledelsen omkring Achille Occhetto, at tiden var inde til at skippe ordet kommunist, da det associerede til en russisk revolutionshistorie, som Enrico Berlinguer allerede i 1981 definitivt havde lagt bag sig efter knægtelsen af Solidaritet i Polen. Selvransagelsen mundede i 1991 ud i dannelsen af et nyt parti. Det fik navnet *Partito Democratico della Sinistra* eller PDS. Et mindretal med den mere ortodokse Armando Cossutta i spidsen valgte at grundlægge *Rifondazione Comunista*. Ændringen viste sig imidlertid hurtigt ikke at være tilstrækkelig over for de dybe forandringer, som Berlusconi på én gang liberalistiske og populistiske budskaber om deregulering, mindre stat, større frihed og privat foretagsomhed fremprovokerede.

Det nye politiske system. Berlusconi

Op til valget i 1994 blev PDS og centrum-venstre koalitionen forventninger til en valgsejr hurtigt forpurret og afslørede et organisatorisk og analytisk tilbageslag i forståelsen af den italienske virkelighed. I denne henseende havde centrum-højre koalitionen omkring Berlusconis *Forza Italia* været i stand til bedre at sætte ord og billeder på de stemninger, der afgjorde udfaldet og dannede grundlaget for den første af fire Berlusconi-regeringer frem til 2011. FI og de to regeringspartnere Umberto Bossis *Lega Nord* (som det endnu hed dengang) og Gianfranco Finis *Movimento Sociale Italiano* var alle partier, som ikke havde haft et medansvar for forfatningen af 1948 og heller ikke udviste videre respekt for den. *Lega Nord* anerkendte slet ikke forfatningens udsagn om Italien som ét og udeleligt, mens MSI var et nyfascistisk parti, der faktisk var forbudt ifølge en tillægsartikel i forfatningen, hvad der dog ikke hidtil havde fået følger. Det var første gang et nyfascistisk parti trådte ind i en regering i et europæisk kerneland, der selv havde gennemlevet den fascistiske katastrofe.

I slutningen af 1940'erne havde PCI bidraget til en vidtskuende demokratisk forfatning, der ganske vist havde svært ved at indfri alle sine løfter under Den Kolde Krigs indskrænkninger af det politiske råderum. Nu stod afløseren, PDS, i en verden, hvori det var Berlusconi, der i egen legemliggørelse definerede de ændrede betingelser og nødvendiggjorde en nytænkning af partiets strategi. Kriseforløbet fra grundlæggelsen af PDS i 1991 og frem til i dag har været frenetisk. For det første handlede det om at finde en egen identitet, der bevarede væsentlige dele af arven efter PCI. For det andet åbnede partiet for en fusion med andre beslægtede men mindre politiske grupperinger, der var blevet hjemløse efter sammenbruddet af det gamle politiske system i skæringsårene 1992-1994 og heller ikke så sig som en naturlig del af Berlusconis centrum-højre. For det tredje var det målet at skabe en mere slagkraftig centrum-venstre opposition, der kunne appellere til midtervælgerne.

Faktisk lykkedes det allerede i 1996 at få stablet en større koalition på benene under ledelse af Romano Prodi, der besejrede Berlusconi ved valget det år. PDS var dog langtfra det altdominerende parti i koalition. Det viste sig vanskeligt at holde sammen på de mange partier, hvilket tvang Prodi til at gå af. Koalitionen fortsatte dog under forskellige ministerpræsidenter frem til 2001, da Berlusconi vendte tilbage til regeringsmagten og denne gang for en længere periode. Imellemtiden havde PDS i 1998 på ny skiftet navn til *Democratici di Sinistra* (DS) og fik nu inkluderet tidligere socialister fra det nedlagte PSI og flere progressive grønne kræfter.

Berlusconismens hegemoni var drevet frem af det private reklamefinansierede Tv, som han havde bygget op siden 1980. Han forstod med sit forretningsparti at slå politisk mønt af forbrugersamfundets mange løfter, som han selv havde været med til at stimulere. Scenografien var ændret med de nye præmisser for den politiske kommunikation. Partioffentligheden, der før havde været afgørende for et partis kurs, mistede betydning, når medierne nu lagde op til en helt anden form for direkte ap-

pel til vælgerne. Inspirationen fandt man i marketingsmetodernes forventningsafstemninger og i mediernes reduktion af vælgerne til et publikum. Et parti som *Forza Italia* var et stærkt persondrevet parti og anviste dermed, hvorledes andre partier skulle gøre. Denne 'jernhårde nødvendighed' kunne PD heller ikke unddrage sig i et stadig mere polariseret samfund, hvori der ikke længere kun var tale om konkurrerende projekter om Italiens fremtid; men hvori det i endnu højere grad var forfatningens hidtidige fælles regler, der kom i spil.

Vejen mod PD. Organisation og identitet

Der var flere faser i forløbet, der i 2007 førte til den også formelle sammenlægning af DS (*Democratici di Sinistra*) og DL (*Democrazia è Libertà-La Margherita*). Forinden havde der været et valgteknisk samarbejde op til valgene i 1996 og 2006, der i begge tilfælde førte et bredere centrum-venstre under Romano Prodi til sejr. Koalitionens partier var imidlertid mange, for mange til at den også kunne regere. De små partier brugte deres regeringsdeltagelse til at true med at trække deres støtte, hvis ikke de fik deres mærkesager igennem. Det fremskyndede en sammenlægning mellem DS og DL i det øjemed at få skabt et stærkt samlende parti. Det var imidlertid to forskellige politiske og organisatoriske kulturer, der her skulle finde sammen. DS havde rødder i det gamle PCI, der fulgte den demokratiske centralisme og undsagde enhver tendens til fraktionsdannelse, og det havde fortsat et netværk af lokale sektioner. DL var løserede opbygget og hentede sin ledere fra den mere progressive del af det gamle DC.

Hvor den katolske og den kommunistiske kultur før stod over for hinanden, fandt de her et fælles grundlag, som faktisk tilbage i sidste halvdel af 1940'erne havde banet vejen for den demokratiske forfatning. Begge kulturer er da også enige i deres afvisning af den liberalistiske markedsøkonomi og stod bag forfatningens artikel 41, der nok anerkender den privatøkonomiske produktionsmåde, men under betingelse af, at den ikke udfolder sig i kontrast til den samfundsmæssige nytte og skader individets sikkerhed, frihed og værdighed. Med de seneste årtiers neoliberalistiske globalisering er denne formulering og værdigrundlaget bag blevet stærkt underløbet men står alligevel tilbage som et fikspunkt i den aktuelle kamp om det politiske og kulturelle hegemoni.

Efter amerikansk forbillede indførte PD primærvalget til at vælge partilederen og dermed også partiets kandidat til ministerpræsidentposten. Det nye var, at en leder ikke blev udpeget via partiapparatet og de tilbagevendende kongresser. Det var ikke længere alene op til partiets medlemsskare, i det omfang man inddrog partiets potentielle vælgere. Omkring 3,5 mil. vælgere deltog, hvilket blev udlagt som en stor succes. Valget faldt på Walter Veltroni, Roms borgmester. Selv om Veltroni tidligere havde været leder af PCI's ungdomsafdeling repræsenterede han dog et klart sporskifte, eftersom han ikke fandt så meget inspiration i Antonio Gramsci, der ellers havde været PCI's foretrukne intellek-

tuelle kilde. Pensum bestod af angloamerikanske tænkere som John Rawls og Anthony Giddens, kendt for Labour og Tony Blairs 'tredje vej'.

Det direkte valg af lederen gav denne en enorm prestige og bidrog til at styrke gennemslagskraften i mediebildet, afgørende for adgangen til vælgerbefolkningen. Det både styrkede og svækkede partilederen. Alene det forhold, at legitimiteten var afledt af en mindre identificerbar del af vælgerne, gjorde lederen meget sårbar over for disses skiftende stemninger. Den loyalitet, som partimedlemmer havde, var ikke altid til stede i det større format, så meget mere som de sociale bindinger til bestemte partier, som det gamle industrisamfund sikrede, ikke længere gjorde sig gældende. Samhørigheden mellem arbejderklasse og arbejderpartier blev brudt. Med mellemklassegørelsen af store dele af befolkningen og fattigdomsgørelsen af andre dele har vælgermasserne fået en langt mere flydende karakter, der gør deres præferencer uforudsigelige og også har ført til, at mange af centrum-venstres vælgere har givet deres stemme til de nationalpopulistiske partier på højrefløj. Selv om det i statutternes artikel 1 hedder, at PD består af medlemmer og vælgere, så har det indtil videre været svært at finde en model for at knytte de vælgere, der ikke er medlemmer, til partiet ved andre lejligheder end ved primærvalgene af partiets ledere.

En anden konsekvens af denne prioritering af lederen og ledelsesapparatet har været, at PD har mistet kontakten med de såkaldte intermediære organisationer, altså kvindeorganisationer, kooperativer og fagforeninger og lignende, der ellers var PCI's styrke og garanterede dets forankring i det civile samfund. Forholdet til det største af fagforbundene CGIL skærpede de interne konfrontationer mellem 'fornyere' og 'traditionalister', der igen udsprang af, at arbejderklassen de sidste årtier havde fået en stadig mindre demografisk og sociologisk vægt. Ved at indkalde til en af de største demonstrationer i mange år havde CGIL ganske vist held til i 2002 at blokere Berlusconi, der ville have et mere fleksibelt arbejdsmarked og derfor ønskede at tilbagerulle den vigtige artikel 18 om ansættelser i den såkaldte Arbejderstatut fra 1970. Året efter, i 2003, gik forbundet et skridt videre og ville have en udvidelse af Statuttens gyldighed til folkeafstemning. Nok kom der et flertal i hus for CGIL's initiativ. Men emnet kunne åbenbart ikke mobilisere den helt store entusiasme. Da antallet af afgivne stemmer lå under det nødvendige *quorum*, blev afstemningsresultatet erklæret ugyldigt.

At partilederposten ikke i praksis blev styrket, fremgik af, at Veltroni allerede blev væltet efter valgnederlaget til Berlusconi i 2008. Pier Luigi Bersani trådte til som ny leder efter at have vundet endnu et primærvalg. Bersani havde ministererfaring fra sin tid i en Prodi-regering og repræsenterede den mere ortodokse fløj. Men igen måtte man konstatere de store vanskeligheder, der var forbundet med at skabe bare et minimum af kontinuitet i ledelsesapparatet. Også Bersani måtte trække sig efter det uforløste parlamentsvalg i 2013, der dog førte til en PD-ledet men svag regering under Enrico Letta.

Det afslørede imidlertid, at PD ikke helt kunne indfri egne regler om, at partilederen også er ministerpræsidentkandidat.

Efter et par overgangsfigurer på partilederposten begyndte en meget ung Matteo Renzi at melde sig på scenen. Hans unge alder gjorde også, at han ikke rigtigt havde nogen konkret føling med de katolske og kommunistiske kulturer, der indgik i hans eget partis forhistorie. Som borgmester i Firenze havde Renzi allerede skabt sig en platform og hans udfordringer af PD's ledergruppe fik stor opmærksomhed i medierne. Hans retorik var ikke uden et populistisk anstrøg, når han talte om at 'skrotte' partieliten. Ved primærvalget i 2013 fik Renzi stor opbakning. Man bemærker ud fra tallene, at Renzi var langt mere populær blandt de eksterne vælgere end blandt partiets egne medlemmer, hvad der igen bekræftede den voksende betydning af de eksterne vælgere for partiets indre liv.

Ambitionen om at efterleve statutternes artikel 3 om sammenfald mellem parti- og regeringsleder fik Renzi til at tvinge Letta til at gå af for selv i 2014 at overtage regeringsførelsen. Det lignede en paladsintrige af den slags, man var vant til fra det gamle DC, fortidens evige regeringsparti med de mange konkurrerende fraktioner. En sådan fremgangsmåde bidrog ikke just til at fremme stabiliteten i partitoppen endsige tilliden til samme, der i forvejen var udsat for populisternes voldsomme retorik mod de selvtilstrækkelige politiske kaster. Renzi fik dog flere af sine mærkesager igennem: skattelempelser til mellemindkomstgrupper og til de lavestlønnede, en månedlig bonus på 80 euro, flere penge til børnefamilierne, registreret partnerskab mellem personer af samme køn. Det bilagde dog ikke den interne uro, der ikke blev mindre af Renzis hasarderede forsøg på at revidere forfatningen.

For at fremme parlamentets beslutningsdygtighed lagde Renzi op til en reduktion af parlamentets to kamre, således at alene deputeretkammeret skulle vedtage love, mens senatet, der hidtil havde været sideordnet, skulle overgå til andre mere regionsbaserede opgaver. Ved en folkeafstemning om denne forfatningsreform i december 2016 skete der det, at Renzi kom i mindretal, hvad han ikke havde regnet med i forventning om, at hans popularitet nok skulle få et flertal på plads. Valget til Europa-parlamentet i 2014 gav nemlig Renzis PD 40%, et tal, som partiet ikke siden er kommet bare i nærheden af. Men det flydende vælgerkorps skaber netop meget stor usikkerhed om udfaldet af den næste afstemning. Det måtte Renzi sande, da han ved folkeafstemningen om sit reformforslag nok beholdt de 40% men fik 60% imod sig. Dem, der sagde nej, gjorde det ikke primært ud fra en særlig bekymring for forfatningen. Det særlige hensyn til denne var forlængst skubbet ud i periferien af den politiske diskurs. Afvisningen var snarere motiveret af udsigterne til at komme af med Renzi. Folkeafstemningsresultatet gav et fingerpeg om, at der var ved at tegne sig nogle skarpere konturer af et nyt populistisk flertal i befolkningen. Renzi måtte da også efterfølgende træde tilbage som regeringsleder og dernæst som partileder og give plads for endnu et skift, da Paolo Gentiloni tog over og Nicola Zingaretti, i dag præsident for regionen Lazio med Rom, blev udpeget til ny partileder.

PD's dilemma

Mens PD har haft svært ved at finde fodfæste i et turbulent politisk system har partiet haft lidt mere succes i forhold til Europa. Der er næppe tvivl om, at PD er det blandt de italienske partier, der toner klarest ud i Europa-politikken, nu hvor de populistiske partier har vundet opbakning ved en mere udtalt euroskepsis. PD ser Europas integrering og voksende forfatningsgørelse som et nødvendigt projekt, der kan styrke demokratiet og retsstatens principper indadtil i Italien. Formanden for Europa-Parlamentet Davide Sassoli er således fra PD, der længe har været med i gruppen af socialdemokratiske partier. Kommissionens økonomiansvarlige, Paolo Gentiloni, er også fra PD og har været en vigtig figur i forhandlingerne om den europæiske *Recovery Fund*.

Skillelinjerne i italiensk politik udstiller på mange måder de dilemmaer, som PD i lighed med andre af Europas centrum-venstre partier står i. På den ene side har der altid været en universel appel i tankegodset og en positiv indstilling til det internationale samarbejde. Men man har så også måtte sande, at en løbsk globalisering har forpurret dette perspektiv og med dereguleringerne af de internationale finansmarkeder fjernet enhver kontrol fra de nationale politiske systemer. Store dele af den politiske klasse er i dag villige til at give køb på retsstatens og de internationale konventioners bærende principper. Det har på den anden side stillet PD over for at skulle tage stilling til de demarkationslinjer og eksklusionsstrategier, som højrepopulismen hidtil har haft succes med på eksempelvis migrationsområdet. I denne henseende har det politiske *establishment* haft betydelige vanskeligheder ved at finde de rette løsninger på den voksende ulighed og komme med overbevisende argumenter for, at Europa er en del af fremtiden og ikke et fortabt projekt, der hører fortiden til.

Ved regionalvalget her tidligere i år stod kampen især om regionen Emilia-Romagna i Mellemitalien. Op igennem efterkrigstiden havde den været et vindue for PCI's gode styre på det lokale plan. *Lega's* Salvini førte en aggressiv kampagne for at fravriste PD denne ikoniske region. Udgangspunktet var ikke dårligt, da højrepopulisterne tidligere havde vundet Umbrien, også i det såkaldte Røde Bælte, og lå godt i meningsmålingerne. Resultatet kunne meget vel få konsekvenser for den ikke i forvejen særligt funktionsdygtige regering Conte II. På dette kritiske tidspunkt dukkede der en ny bevægelse op, der kaldte sig *Le Sardine*. Med brug af de sociale medier fik den samlet folk på de store pladser, f. eks. i Bologna, der virkelig gav Salvini og hans kandidat et modspil og gjorde det med en vedvarende henvisning til Italiens forfatning og de fælles spilleregler, der var nedfældet dér. Der kan ikke være tvivl om, at denne mobilisering var afgørende for at centrum-venstres kandidat Bonaccini kom sejrrigt ud af valget, der meget vel kunne have været et *tipping point* og ført Italien yderligere ind i tidens postdemokratiske malmstrøm. Men det gav også en fingerpeg om mulighederne for at reetablere forbindelseslinjerne til det civilsamfund, som PD synes at have glemt.

Vender vi tilbage til de fire overordnede målsætninger i forfatningen og placerer PD og ikke mindst *Lega* i forhold til disse, indkredser det nogle vigtige pejlemærker i den nødvendige tilstandsrapport. Når forfatningen her indtager en så central plads i analysen af PD, er baggrunden den, at partiets identitet i afgørende grad er hentet fra forfatningen ikke bare som et juridisk dokument men som et kulturhistorisk resservoir, der opsamler traditionerne fra 1700-tallets Oplysningstid og Franske Revolution og fra de store sociale bevægelser i slutningen af 1800-tallet. Demokratiet, som det defineres af forfatningen, er en styreform, der 1. tilgodeser flertallet, 2. indeholder de nødvendige *check-and-balances*, 3. sikrer dannelsen af en repræsentativ og kompetent politisk klasse, og 4. fostrer et regeringsdueligt ministerium.

Det er et fremherskende træk ved højrepopulismen, at demokratiet reduceres til et spørgsmål om blot at have et flertal bag sig. Det handler om, hvem der regerer, og ikke hvordan der regeres. Derfor ser en politikertype som Salvini bort fra de modvægte, der i hans optik hæmmer folkeviljen i at ske fyldest. I denne optik er politikeren ikke en fortolker af folkeviljen, men en åbenbaring af den i dens reneste form. Det betyder i virkeligheden, at populismen som en politisk religion giver afkald på udviklingen af en politisk klasse og en regeringskultur. Da Salvini sad som indenrigsminister i Conte I, viste han med al ønskelig tydelighed denne mangel. Hvad angår PD vil man dér kunne spore en solidere forankring i en verdslig demokratisk forfatningsorden. Men følger man partiets fortsat korte historie, har vi også kunne iagttage svære vanskeligheder ved at udvikle et stabilt ledelsesapparat med dybe konsekvenser for tilliden til dets evner til også at respondere på Italiens og Europas dybe krise.

Litteratur

Goffredo Bettini, "La crisi delle forme della politica". I *Italianieuropei*, nov. 2020 (online).

Gert Sørensen, "Det italienske demokratis mange irgange". I *Demokratiets krise* (red. P. Seeberg og M. Thorup), Aarhus Universitetsforlag, 2020, s. 175-200.

Simone Tedeschi, *Il Partito Democratico. Origine, organizzazione e identità*, 2018.

Bolivia efter Evo. En kriseramt rollemodel slår igen.

Carsten Jensen (1)

I en lang årrække var Bolivia et positivt eksempel for mange. Efter kuppet den 10. november 2019 var situationen imidlertid meget forandret og spørgsmålet er nu, hvordan det ser ud efter efterårets foreløbige normalisering. Vi drøfter nogle aspekter af, hvad man kan lære af Bolivia allerseneste politiske historie, der foreløbigt er kulmineret med en valgsejr MAS (Bevægelsen for socialisme) og præsidentkandidaten Luis Arce.

Valget i Bolivia d. 18. oktober i år blev imødeset med spænding. Det kom et lille års tid efter det militærstøttede højrekup den 10. november, 2019, og var flere gange blevet udsat med henvisning til Bolivia alvorlige virus-situation.

Valget var naturligvis især af betydning for bolivianerne, men det havde også stor international interesse. Det var blevet gjort til genstand for en del af den ideologiske kamp mellem højre og venstre på globalt plan, idet den i øvrigt legitime MAS-regering var blevet beskyldt af stærke kræfter i Latinamerika og USA for at være på en kurs, der ødelagde demokratiet i Bolivia.

Da der også på den internationale venstreside havde været kritik af præsident og leder af MAS Evo Morales for at udvikle magtfuldkommenhed på bekostning af hans sociale basis og demokratiet, var det svært at mobilisere modstand mod det kup, der satte ham fra magten og tvang ham i eksil.

Bolivia var blevet set som en del af den lyserøde bølge i Latinamerika, der havde vist alternativer til neoliberalismen i det 21. århundrede, og det var derfor ikke et hvilket som helst valg, der blev afholdt, men et valg med en stor symbolsk betydning i den globale politiske styrkeprøve mellem højre og venstre. En sejr for højrefløjen ville cementere det synspunkt, at det latinamerikanske lyserøde venstre havde spillet fallit. En sejr ville understøtte det modsatte synspunkt, nemlig at den stadig var aktivt, og at der stadig i Latinamerika og dermed globalt var et levedygtigt alternativ til venstre.

Selv med støtte fra stærke internationale højrekræfter og i en national kontekst, hvor militær og politi havde ageret mod den valgte regerings manifesterede vilje, var den højreorienterede opposition mod den valgte regering meget langt fra at kunne vinde et frit valg. Arces nærmeste konkurrent fik kun lidt over halvt så mange stemmer, som han selv.

Valget i Bolivia 18. Oktober 2020 i hovedtræk

Som nævnt fik Luis Arce fra MAS en sejr med 55% af stemmerne. Han fik dermed flere stemmer end den tidligere MAS-kandidat Evo Morales fik ved forrige valg i landet, der fandt sted i efteråret 2019.

Valget af Arces er blevet anerkendt som frit og fair af OAS og FN. USA's udenrigsministerium med Mike Pompeo i spidsen anerkendte det, ligesom det aktuelt højrestyrede Brasilien lykønskede Arce og så frem til venskabeligt samarbejde. På den anden side har Arce allerede været udsat for et attentatforsøg (5. November, 2020), så der er ikke udelt opbakning til resultatet på Bolivias højrefløj.

Arce fik både et præsidentskab og flertal i parlaments kamre ud af valget. Han stod stærkest i den vestlige del og forholdsvis stærkt på landet. Men dog også rimeligt stærkt i de to store byer Cochabamba og La Páz, som han vandt, mens den største by Santa Cruz dog forventeligt gik til Carlos Mesas højreparti. (2)

Valgdeltagelsen blev på 88 procent, hvilket i international målestok er højt. Mere præcist stemte 6.483.893 bolivianere ud af 7.332.926 stemmeberettigede. Af dem fik Arce 3.393.978 stemmer. Til sammenligning hermed fik hans nærmeste konkurrent, Carlos Mesa, næstbedst valg med 1.775.943 stemmer, mens de tre sidste kandidater delte resten.

På det regionale plan blev det Latinamerikanske venstre styrket. Nu er der igen en håndfuld lyserøde regeringer i LA. Nicaraguas Daniel Ortega og Venezuelas Nicolás Maduro har siddet forholdsvis længe – og er efterhånden rutinemæssigt, muligvis endda med rette, blevet beskyldt for at have fået autoritære tendenser. Fornylig er Mexicos Andrés Manuel López Obrador (2018) og Argentinas Alberto Fernandez og Christina Kirchner (2019) kommet til. Det er ikke en fuldstændig omvendning af højretendensen fra 2010-erne, men noget der kunne ligne starten på en ny lyserød bølge.(3)

Fra fyrtårn til kriseramt rollemodel – og tilbage.(4)

Under præsident Evo Morales' første regeringer var landet set under et kommet ind i en økonomisk vækstperiode, der gav håb også uden for landets egne grænser, fordi modellen eventuelt kunne efterlignes. I den forbindelse var der også en del håb knyttet til den politiske demokratisering i både latinamerikanske og europæiske offentligheder. Forestillingen om, at Latinamerika skulle være 'et fyrtårn' for venstrefløjen også i Europa og at Bolivia havde været med til at vise et levedygtigt alternativ til den neoliberale udviklingsmodel, var udbredt og især baseret på landets politiske erfaringer siden 2006.

Efterhånden mistede Bolivia imidlertid karakter af forbillede. Nogle begyndte snarere at se det som et skræmmebillede *a la* Jan-Werner Müllers 'populisme' (i den negative liberale betydning, der ser enhver populisme som 'autoritær populisme'), og måske tillige som et tegn på, at militæret kan være på vej tilbage til tidligere mønstre for politisk adfærd i Latinamerika.

Kort fortalt er Bolivia i dag er særdeles kriseramte samfund. Der er en *sundhedskrise* udløst af Covid-19-pandemien. Bolivia er blandt de hårdest ramte samfund i Latinamerika. Krisen har kraftige effekter i mange lokalsamfund, hvor folk skal holde sig inde uden mulighed for hjælp. Desuden har den affødt en korruptionsskandale, hvor en minister fra den midlertidige regerings tid er blevet fængslet.

Landet er på vej ud i *økonomisk krise*, fordi den generelle økonomiske afmatning som følge af pandemien rammer en forholdsvis lille, meget udadvendt økonomi meget hårdt. Før Evo og MAS kom til var der nærmest ikke vækst i Bolivia, blandt andet på grund af fortløbende politiske kriser (inkl. regeringskriser), men efter MAS og den politiske stabilitet, der blev skabt under det styre, begyndte der også at komme gang i en nærmest ubrudt vækstperiode, hvor BNP steg år for år. Det er denne gode cirkel, der nu er i fare for at blive ødelagt, så landet falder tilbage til tidligere tiders nulvækst – og modsvarende meget større problemer med fortsat at finansiere fx fattigdomsbekæmpelse.

Der er ved siden heraf en økologisk krise, hvor afbrændinger med henblik på at indvinde land til fx sojadyrkning og kvægbrug ødelægger dele af landet. Denne krise er til dels politisk skabt, også af MAS, idet partiet ikke har respekteret dets tidligere løftet til de oprindelige folk.

Endelig er der en mangefacetteret *politisk krise*. Overgangsregeringen efter kuppet den 10. november 2019 udsatte flere gange nyvalget med henvisning til sundhedskrisen. Samtidig tiltog overgangspræsidenten sig magt, der selv inden for kupregeringens egne argumenter ikke havde dækning i forfatningen.

Den politiske krise bestod imidlertid ikke kun af fjernelsen af MAS fra magten, men også af udbredt politisk utilfredshed. Især i den østlige del af landet var der en mærkbar 'elite-utilfredshed' med den kurs, som MAS stod for. For en stor del står gruppen af større jordejere, der blev skabt i forbindelse med 1952-revolutionen, for denne utilfredsheds omsætning til politisk opposition med en vis kraft bag sig.

Der har også været politisk utilfredshed med Evo Morales lederskab blandt de lavere middelklasser, der har nydt godt af MAS-perioden, men som nu føler, at de kan klare sig uden og mener, at de 'er rykket op i samfundet' og ikke mere identificerer sig med politik, der skal gavne de fattigste.

Set i bakspejlet var der nok ikke tvivl om, at Morales havde siddet for længe. MAS kunne tidligere have opstillet en ny kandidat, der kunne have kæmpet for regeringsmagt inden for forfatningen og uden for den kritiske zone, som Morales havde bragt sig i, ved at opstille til nyvalg i strid med den del af forfatningen, der sætter grænser for præsidentperioder og folkeafstemningens resultater i 2016, der talte mod hans genopstilling. (5)

På den baggrund var der da også hen mod slutningen af Morales sidste præsidentperiode begyndt at blive uro i dele af civilsamfundet, der altid havde været modstandere af eller ikke mere støttede hans lederskab. Militæret og politiet gik som nævnt overvejende ind på oppositionssiden.

Der var således blevet ophobet en række spændinger og politiske trusler, der dels har baggrund i landets historiske forudsætninger og dels i de ovennævnte aktuelle kriser. På den baggrund var fremtiden meget usikker for Bolivia, da der blev udskrevet oktober-valg i år.

I hele kuperperioden var det imidlertid muligt for Bolivias centrale valgråd at arbejde. Der var reelle udfordringer i processen, da der var et reelt dilemma omkring, hvornår det var sundhedsmæssigt forsvarligt at afholde valg. På den ene side burde den usikre situation omkring demokrati i Bolivia afklares og på den anden side skal det sikres at sundhedskrisen fortsat kunne håndteres.

Bolivia som eksempel på den lyserøde bølge i Latinamerika.

Bolivia har som nævnt været set som et eksempel til efterfølgelse, hvad angår borgerinddragelse, fattigdomsbekæmpelse, optagelse af politikere med baggrund i de oprindelige folk i statsapparaterne med videre. Bolivia er imidlertid - som alle andre lande - et *særligt* eksempel, samtidig med at det er en del af et mønster. Begge dimensioner fremgår af det følgende, der viser Bolivias røde populismes udvikling som en kombination af noget generelt og noget specifikt.

Bolivia har i øvrigt en række træk fælles med det øvrige Latinamerika. Der har gennemgået en periode i 1940'erne og 1950'erne med demokratisering med højrepartier som organisatorer og delvist drivkræfter ved siden af de folkelige bevægelser. Derefter fulgte en periode med stærk militær- og politimæssig indblanding i det politiske liv. Fra 1980'erne, efter militærdiktaturene, kom en ny demokratisering med neoliberalister som organisatorer, der varede til venstrebevægelsen satte ind efter omkring 2000: det lyserøde Latinamerika. Bolivia adskiller sig dog foreløbig fra de fleste lande i Latinamerika ved, at restaurationen efter det lyserøde årti satte ind meget sent (2019) i forhold til andre og med et kup til forskel fra en demokratisk overgang via frie valg.

Det særlige ved Bolivia er for det første et forholdsvis stærkt civilsamfund. Her ligner Bolivia ikke så meget sine regionale naboer, men måske et land som Danmark, der også har stærke erfaringer fra fx bondebevægelser i opposition til det centrale styre, en stærk og nogenlunde organiseret arbejderbevægelse, og en center-periferi kløft (der i Bolivia går mellem lavland og højland).

Bolivia er desuden blevet demokratiseret gennem populisme. I alle faser af demokratiseringen fra den såkaldte nationale revolution i 1952 til i dag har populistiske bevægelser spillet hovedroller.⁽⁶⁾ Der var et langt stræk med et ikke udfordret venstrepopulistisk lederskab med Morales og MAS som organiserende kræfter fra 2006 til 2016. Endelig kan man sige, at kuppet i 2019 også var særligt. Det kom efter en fase, hvor det i øvrigt kunne forventes, at 'kupfasen' i Latinamerika var overstået. Kun fremtiden vil dog kunne vise, om det var en undtagelse eller en ny begyndelse.

En samlet vurdering af Bolivia som eksempel til efterfølgelse er på den baggrund noget svær at sætte på begreb. Set fra et dansk synspunkt er der faktisk nogle lighedspunkter i et makrosociologisk perspektiv, som kunne pege på at der kunne overføres erfaringer: stærkt civilsamfund, organiserede bondebevægelser (dog med forskellige tidsrytmer), organiserede arbejderbevægelser, og ikke mindst en lille, stærkt eksportorienteret og derfor verdensmarkedsfølsom økonomi.⁽⁷⁾ Forskellene er dog også så store, både hvad angår socioøkonomisk sammensætning og politiske opdelinger, at direkte erfaringsoverførsler er svære.

I disse år har Danmark imidlertid en konstruktion, der i det mindste politisk ideologisk minder om MAS, nemlig Rød Blok. Hvis man ser formelt på tingene er Rød Bloks enkelte elementer selvstæn-

dige partier med selvstændig opstilling til valg, men set politisk ideologisk er der tale om varianter inden for en politisk gruppering, der på mange områder trækker på de samme forudsætninger og som i mange tilfælde har fælles modstandere. Under alle omstændigheder har de partier, der indgår i Rød Blok samme nationale lederkandidat og lægger kræfterne sammen på parlamentarisk niveau, ligesom mange af dem, der lægger stemmer til partierne (den sociale basis), er medlemmer af de samme faglige organisationer. Set under et er man organisatorisk fælles om faget i hverdagen, og skilles kun midlertidigt på valgdagen.

På den baggrund kan det at følge Bolivias og MAS' udvikling være nyttigt. Fx kunne Rød blok måske lære noget af den måde som MAS har organiseret samarbejdet på tværs af de organisationer, som det er dannet af. Rød blok kunne måske også lære noget af forestillingen om, at man er en samlet kraft til forskel fra den i Rød blok vist mest udbredte forestilling om, at man især skal sørge for sit eget parti.

Var MAS-perioden under Evo Morales 'populistisk'?

Den del af venstresiden, der har argumenteret for 'venstrepopulisme' har over de sidste 15 år haft et umiddelbart stærkt argument i MAS og lignende regeringsbærende partier i Latinamerika. Disse regeringer har skabt sociale forbedringer og har ikke mindst været med til for måske første gang at cementere egentligt demokrati i Latinamerika. De har også været frontløbere i organiseringen af modstand mod neoliberal modernisering og globalisering i regionen. Det har da også været blandt de stærke argumenter for at venstrepolitik i Europa skulle lade sig inspirere af den latinamerikanske succes.

Man kunne imidlertid hævde to argumenter mod populismetesen. For det første at det ikke er på grund af deres populisme, at disse regeringer har haft succes, men på grund af deres socialistiske inspiration. Man kunne også hævde, at de slet ikke er populistister, men blot demokratiske socialister. Begge argumenter er egnede til at videreføre den tradition, der har været i Europa og USA for at nedgøre populisme som sådan.

Begge indvendinger bør naturligvis diskuteres grundigt, men her tages der kun fat i den, der siger, at der ikke er tale om populisme i MAS tilfælde. Set i fremtidigt perspektiv er det heller ikke sikkert, at MAS viderefører populismen. Der er kommet en ny ledelse under Luis Arce, der er kommet en kup-erfaring til, og Bolivia står i en situation, der erfaringsmæssigt understøtter institutionelle/ikke-populistiske politikere, nemlig en virkelig alvorlig sundhedskrise, hvis løsning kræver egentlig ekspertise. Ofte står ekspertise og ekspertsystemer i modsætning til populisme, og ingen kan i dag vide, hvordan bolivianerne under Arce håndterer den udfordring. Derfor indskrænker de nedenstående betragtninger sig til at se bagud: var MAS (venstre-)populistisk under Morales?

Hvis man skiller 'venstre-populisme' ad, står man med to dele: en venstreorienteret dimension og en populistisk. I tilfældet Bolivia er der ingen tvivl om, at MAS har stået for en venstretilgang til politik. Men har det også været et 'populistisk' parti? John Crabtree, der forsker ved Latin American Centre ved Oxford Universitet mener, at man skal følge Ernesto Laclaus tilgang til populismespørgsmålet, og svarer på den baggrund bekræftende på, at MAS' politik har været populistisk i både oppositions- og regeringsperioderne. For tesen taler ifølge ham en række af de træk, der har karakteriseret MAS-regeringerne udover MAS udover 'populismen' i oppositionsfasen og som kvalificerer den til populismebetegnelse også i regeringsfaserne

For det første har MAS' diskurs haft en gennemgående anti-status quo tendens, hvilket er en del af de typiske populistiske tilgange. Der har i retorikken været trukket klare skel mellem før og efter magtovertagelsen i 2006, og der er fortløbende blevet appelleret til ønsker om videre forandringer.

Den var for det andet rettet mod dem, der havde en oplevelse af ikke at have været repræsenteret af de forrige regeringer (det såkaldte parti-krati), og regeringerne har fortløbende henvist til 'det folkelige', hvilket også har været et vigtigt led i MAS-regeringernes legitimeringspolitik.

Der var for det tredje elementer af karismatisk lederskab og tilsvarende var der, på godt og ondt, i realiteten få institutionelle rammer for regeringsudøvelsen. Dette element var med til at skabe handlinger i starten, men som det viste sig, var det også med til at skabe splittelse og utilfredshed også i egne rækker.

Der var for det fjerde et veludviklet fjendebillede, der var med til at skabe indre sammenhæng i bevægelsen selv og som desuden var med til at skabe en politisk situation, hvor det var let for tilhængere og vælgere at se forskel på, dem der var med, og man var imod. De sidste blev fremstillet som en sammensvejsset enhed, hvis enkelte komponenter blev udgjort af de gamle politikere, oligarkierne, de udenlandske selskaber og USA. Eller med andre ord: 'the usual suspects'.

MAS udviklede for det femte et system for direkte demokrati, der modsvarede dets kritik af, hvordan det repræsentative demokrati virkede i perioden, der gik umiddelbart forud. Set i forhold til mange andre lande, har Bolivia et vidt forgrenet civilsamfund og MAS gjorde i perioder en stor indsats for at inddrage dette i politik. Valgene har tillige vist, at et flertal af bolivianerne stadig opfatter sig som repræsenteret af partiet, hvilket jo ud fra nogle kriterier peger på, at der trods alt er skabt en bæredygtig relation mellem repræsentativt og basis-demokrati.

Set ud fra de ovenstående betragtninger, kan man godt konkludere, at MAS ganske rigtigt har været populistisk. Set i betragtning af partiets forholdsvis store succes forekommer det på det grundlag at være en god idé fortsat at følge det som inspirationskilde. Dermed er det selvfølgelig ikke sagt, at det skal *kopieres*. Der er meget langt mellem disse to måder at forholde sig til politiske erfaringer på. Det er heller ikke sagt, at MAS ikke skal kritiseres. Det har klart gjort fejltagelser på det demokratiske område.

Måske skal man gå så langt som at sige, at MAS har gjort sig nogle erfaringer, der viser, hvad man *ikke* skal gøre. Fx var det en dårlig idé ikke at lytte til folket i 2016, hvor folkeafstemningens resultat sagde, at Morales tid som det sikre valgkort nu var omme. At sidde denne afgang overhørig var et tilbagefald til tidligere tiders venstrepolitik, hvor partiet, dets leder og dets linje stod over alt andet.

Venstrepolitik i dag kan imidlertid ikke sætte sig ud over de liberal-demokratiske forventninger til politik. Formodentlig er de demokratiske erfaringer i mange lande nået så langt, at befolkningerne ganske enkelt er blevet bedre vant og har fået større forventninger til dem, der skal repræsentere dem.⁽⁸⁾ Hvis man kunne overbevise hele venstrefløjen om denne erfarings gyldighed, ville meget være nået. Så ville det være muligt, også i Europa, at bygge holdbare broer mellem centrum-venstre og venstrefløj, der ville gøre det nemmere at skabe langsigtede og bæredygtige alliancer som alternativ til højrepopulisme og neoliberalisme.

Valgets politiske betydning udover regeringsskifte: sammenfatninger og perspektiver

Valgets udfald har sat de forskellige beskyldninger mod og politiske angreb på MAS og Morales i 2019 i relief: Der var folkelig opbakning til MAS. Kuppet gjorde måske oveni købet denne lidt større. Hvilket understøtter tesen om en solid demokratisk tradition i Bolivia, hvor tvivlere hellere ville støtte MAS end de politikere, der havde accepteret eller støttet kuppet.

Valget indikerer desuden ikke alene opbakning til MAS som parti (den karismatiske dimension), men også at der var opbakning til indhold. Venstrepopulismen i Bolivia er blevet styrket som strømning med MAS' valgsejr.

Endelig understøtter valget det synspunkt, at den relative højredrejning af Latinamerika, som startede i 2010'erne, ikke er uafvendelig. Sammen med venstresidernes sejre i 2018 i Mexico og 2019 i Argentina er der nu tvært i mod tegn på, at der igen er nye tider på vej.

Spørgsmålet er nu, om Luis Arce kan løfte arven efter Evo Morales. Af flere grunde var det nok en god idé, at Evo under sin påtvungne landflygtighed overlod det til en ny person at repræsentere partiets lederskab. Men det gør det ikke nødvendigvis lettere for Arce, der overtog rollen i en meget kompleks situation.

Der var en stigende polarisering i Bolivia, der pressede MAS og dermed regeringen allerede før kuppet. For det første var der en polaritet mellem MAS-blokken og Bolivias højrekræfter. For det andet er der kommet en mere klar modsætning mellem de radikale (socialistiske, arbejderistiske) kræfter i og omkring COB og coca-dyrkerne.

Samtidig var Evo Morales selv blevet svækket politisk. Han mistede popularitet på grund af, at han, også inden for egne rækker, blev oplevet som en leder, der udviklede en uskøn magtfuldkommenhed. Hans manglende respekt for folkeafstemning i 2016 bidrog stærkt til dette. Efterfølgende fik han også et moralsk/politisk problem, da han blev sat i forbindelse med en kvinde, der angiveligt har været mindreårig, da han indledte forhold til hende.

Det vil sige, at MAS op til valget både var svækket og under forøget pres. Kuppet havde blandt andet grundlag i denne situation, og at det for en periode kunne lykkes, skyldtes netop disse udfordringer. Hvilket for en ordens skyld ikke undskylder, men blot forklarer det. På den anden side understreger det også, at MAS' opbakning i forhold til højresiden er utvivlsom. Det forekommer nu meningsløst at stille spørgsmålstegn ved, om et flertal af befolkningen ønskede et lederskab efter MAS' retningslinjer, eller om man ønskede grundlæggende politiske ændringer i kursen. Bolivianerne synes klart at ønske en fortsat reformkurs, som den, det parti de har valgt, har stået for. De ønsker set på den måde reformer, ikke stabilitet, *i samfundet*, selvom de ønsker en fortsat stabilitet i det politiske system.

Luis Arce står derfor alligevel i en meget vanskelig situation. Hans skal levere på meget store områder, men før han for alvor kan gøre dette, skal han, MAS og landets sundhedssektor have styr på en virussituation, der som nævnt er specielt alvorlig i Bolivia. Det er nok for tidligt at spå om, hvorvidt opgaven kan løstes uden uro i samfundet. Men foreløbigt ser det trods alt noget lysere ud for både Bolivia som politisk system og for MAS som politisk kraft, end det gjorde for et år siden. Dermed ser det også lidt lysere ud for de globale venstrekræfter.

Noter

- (1) Artiklen bygger til en vis grad videre på Niels Boels artikel '14 år med Evo Morales sociale revolution'. Der henvises til denne for beskrivelser af forudsætninger for den aktuelle situation, men i øvrigt burde denne artikel kunne læses selvstændigt af den nævnte. En stor tak til Niels for mange gode diskussioner om Bolivia og for kommentarer og forslag til denne tekst.
- (2) I Senatet – den ene del af parlamentet - kom der 20 kvinder ind i forhold til 16 mænd.
- (3) Álvaro García Linera, Bolivias vicepræsident fra 2006 til 2019, antydede allerede for et års tid siden noget lignende. Man kunne måske se kuppet som et forsøg på at stoppe en sådan ny medvind.

- (4) Dette afsnit er langt hen baseret på noter fra et mundtligt oplæg holdt af Niels Boel i efteråret 2020 på LiteraturHaus i København. Oplægget kan høres på Roskilde Universitetscenters hjemmeside.
- (5) Morales forsvarede sin genopstilling med, at Bolivias politiske system indeholder en formel mulighed for, at han kunne stille op, da den indeholder en bestemmelse, der kan tolkes sådan, at ingen enkeltindivider kunne nægtes ret til opstilling til præsidentvalget. I bedste fald var dette en reel juridisk modsigelse i den bolivianske forfatning, og forfatteren er ikke i stand til at vurdere, om der er hold i Morales-siden argumenter fra et juridisk synspunkt. Fra et politisk synspunkt havde man imidlertid spurgt vælgerne, og et flertal af dem tolkede det sådan, at Morales *ikke* burde stille op. Politisk og demokratisk synes sagen derfor klar. Om de juridiske aspekter nogensinde bliver afklarede fuldt ud er nok tvivlsomt.
- (6) Venstres 'liberale verdensmarkeds-populisme' i perioden op til demokratiseringen mellem 1900 og 1915 adskiller sig dog fra Bolivias MAS' politik.
- (7) Denne ultrakorte strukturelle analyse peger på en mulighed, som vist i øvrigt anses for ikke-eksisterende i dansk venstrepolitik: en fornyet alliance mellem bønder og arbejdere/service-vidensarbejdere. I forbifarten sagt burde dette måske gentænkes. Især i relation til økologi, klima, dyrebeskyttelse, naturgenopretning, mv. Det vil sige politikker, der allerede er på Rød Bloks positivliste.
- (8) Allerede i 2008 antydede bogen *The New Latin American Left. Utopia Reborn* denne konklusion.

Litteratur:

Niels Boel (2020) '14 år med Evo Morales sociale revolution' i *Kritisk debat*, Oktoberudgave.

Patrick Barrett et. al., eds. (2008) *The New Latin American Left. Utopia Reborn*. Pluto Press, London.

John Crabtree (2013) 'From the MNR to the MAS: Populism, Parties, the State and Social Movements in Bolivia since 1952'. I De la Torre, Carlos og Cynthia J. Arnson, red., *Latin American Populism in the Twenty-First Century*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.

Álvaro García Lenera (2019) 'En temps de crise, derrière chaque libéral modéré se trouve un fasciste' i *Le vent se le leve*, 5. december.

Jan-Werner Müller (2017) 'Populism and the Claim to Moral Monopoly: An interview.' Niel Boel, Carsten Jensen og André Sonnichsen. *Tidsskriftet Politik*, Årg. 20. Nr. 4.

Wikipedia (2020) '2020 Bolivian General Election.' Sidst tilgået 5.12.20.

Det økonomiske råderum, langt fra hugget i granit!

Af Henrik Herløv Lund, økonom – cand. scient. adm.

Det økonomiske råderum fremstår i økonomisk debat og politik som om en urokkelig og indiskutabel anvisning på, hvad Danmark har råd til? Men i realiteten er en række forudsætninger og antagelser for råderummet diskutabile. Råderummet er langt fra hugget i granit.

Begrebet økonomisk råderum er en nøgelfaktor i den økonomiske politik i Danmark. Både regering og opposition henviser til råderummet, hvad angår finansiering af såvel konkrete lovforslag som af langsigtede planer og strategier. Ligesom råderummets (begrænsede) størrelse af den til enhver tid siden finansminister tjener til at affeje diverse udgiftskrævende forslag fra støttepartier og opposition.

Råderummet fremstår således som en stik og nagelfast sandhed, som et indiskutabelt grundlag for den økonomiske debat og økonomiske politik og som et objektivi grundlag, som en ansvarlig økonomisk politik nødvendigvis må tage udgangspunkt i.

Det økonomiske råderum er imidlertid ikke hugget i granit: For det første afhænger spørgsmålet om, hvilket råderum man når frem til, ikke mindst af en række principielle forudsætninger for opgørelsen af råderummet, som ikke er økonomisk bestemte, men politisk betingede: Vækst i offentligt forbrug og skattetryk.

For det andet er værdien af en række centrale parametre meget afgørende for størrelsen af råderummet: Stigningstakt for offentlige udgifter, udgiftskonsekvens af "aldringen" af befolkningen og forhøjelsen af tilbagetrækningsalderen. Den måde disse parametres størrelse er fastlagt i de fremherskende beregninger af råderummet er imidlertid ikke entydig, tværtimod er der forhold og argumenter som taler for en anden værdifastsættelse heraf.

Endelig gør der sig for det tredje en række konkrete, men samlet set væsentlige forskelle gældende, hvad angår beregningsmetoder for og konkrete antagelser bag henholdsvis Finansministeriet respektive DØRs beregninger af råderummet.

I del I redegøres for råderum og finanspolitisk holdbarhed. Dernæst undersøges i del II nogle principielle aspekter af de fremherskende opgørelser af råderummet. For det første: Hvilken usikkerhed knytter sig grundlæggende til langsigtede fremskrivninger af det økonomiske råderum? For det andet: Er to principielle forudsætninger for de langsigtede økonomiske fremskrivninger om nulvækst i offentligt forbrug og i skattetryk økonomisk bestemt eller politisk – og dermed vilkårligt - valgt? Og for det tredje: Trækker det i retning af et større eller mindre råderum, hvis disse forudsætninger fraviges?

Endvidere analyseres i del III fastlæggelsen i fremherskende langsigtede fremskrivninger af en række andre, men ligeledes centrale parametre: Stigningstakt for offentlige udgifter, udgiftskonsekvenser af befolkningens "aldring" og stigningen i tilbagetrækningsalderen. For det første: Hvor sikre er antagelserne i de fremherskende langsigtede økonomiske fremskrivninger om disse parametre? Og for det andet: Hvis der pilles ved disse antagelser, hvorledes påvirkes råderummet størrelse så?

Dernæst redegøres i del IV for, hvorledes de seneste, aktuelt gældende fremskrivninger af den langsigtede økonomiske udvikling og holdbarhed fra FM respektive DØR konkret lyder med hensyn til råderummets størrelse og holdbarheden. Og i den forbindelse undersøges, hvilke forskelle i de konkrete antagelser, der ligger til grund for forskellene herimellem DØR prognose om langsigtet økonomiske OVER holdbarhed respektive Finansministeriets mindre positive vurdering af spørgsmålet.

Endelig diskuteres i del V, at hvis en række af de diskutale udgiftsmæssige skøn bag de fremherskende fremskrivninger fraviges, hvorledes kan man modsvarende på indtægtssiden udbygge det økonomiske råderum og stadig finansiere den grønne omstilling og velfærden?

Del I: Det finanspolitiske råderum – definition og beregning.

1.1. Begrebet råderum og beregningen heraf.

”Det finanspolitiske råderum” – også kaldet ”det økonomiske råderum” er et særligt dansk finanspolitisk begreb, som Finansministeriet i Danmark bruger som et mål. ¹ Råderummet angiver det beløb, er til rådighed for politiske initiativer indenfor en mellemfristet (dvs. 5-10 års) tidshorisont og indenfor et langsigtet mål om strukturel balance. Disse politiske initiativer kan være større offentligt forbrug, herunder velfærd og/eller grønne tiltag, højere indkomstoverførsler til borgerne eller skattelettelser.

Beregningen af råderummet tager udgangspunkt i en mellemfristet fremskrivning af Danmarks økonomi og offentlige finanser, som siden årtusindskiftet været et centralt virkemiddel i den økonomiske politik i Danmark. Disse mellemfristede fremskrivninger går 5-10 år frem i tiden og forlænges ca. hvert femte år med fem yderligere år, så den får et nyt slutår. Aktuelt har den mellemfristede fremskrivning 2025 som slutår.

De fremherskende beregninger af råderum og økonomisk holdbarhed udfærdiges først og fremmest af FM (forkortes fremover FM), dernæst af DØR (forkortes fremover DØR) samt på den økonomiske model DREAM. FM opdaterer sine mellemfristede fremskrivninger flere gange årligt. Der sker blandt andet i forbindelse med fremskrivningen i Danmarks Konvergensprogram til EU, der almindeligvis fremsendes til EU-Kommissionen i april. Ligeledes udarbejdes der årligt en mellemfristet fremskrivning i august, som offentliggøres parallelt med finanslovsforslaget, og som ligger til grund for fastlæggelsen af det nye fjerde udgiftsloftsår. ² DØR udarbejder til sammenligning med FM årligt en fremskrivning af råderum og økonomisk holdbarhed typisk i sin forårsrapport. ³ Og DREAM udarbejder ligeledes en gang om året en langsigtet økonomisk fremskrivning, herunder af råderum og holdbarhed. ⁴

Det finanspolitiske råderum ændrer sig løbende. For det første i takt med, at den faktiske politik ændrer sig, herunder den vedtagne skattepolitik, andre initiativer under indfasning for eksempel reformer, den besluttede ramme til offentlige investeringer samt anden besluttet politik eller gældende regler. For det andet vil råderummet ændre sig med de beregningsforudsætninger, som ligger bag FM's og/eller DØR's respektive DREAM's mellemfristede fremskrivninger.

1.2. Holdbarhed.

I 00'erne indførtes begrebet finanspolitisk holdbarhed som en målestok for de langsigtede finanspolitiske udfordringer. At finanspolitikken er holdbar forstås i mainstream økonomisk teori således, at den finanspolitik, der planlægges i de kommende år, kan videreføres på langt sigt uden at det bliver nødvendigt at øge skatterne eller mindske udgifterne for at undgå, at den offentlige gæld vedvarende vokser som andel af BNP.⁵

Det er lovfæstet i Budgetloven, at finanspolitikken skal være holdbar. Dette følger af Budgetlovens mål om, at der skal være balance eller overskud på de offentlige finanser.⁶ Hvis der er overskud eller balance, vil den offentlige gæld ikke stige - og finanspolitikken er per definition holdbar. Den finanspolitiske holdbarhed udtrykkes ofte ved den såkaldte holdbarhedsindikator, kaldet HBI. HBI udtrykker den permanente ændring i den primære offentlige saldo (målt i pct. af BNP), der skal til, for at finanspolitikken bliver netop holdbar. Et negativt tal indebærer, at det er nødvendigt at forbedre den primære saldo, for at gøre finanspolitikken holdbar, mens et positivt tal omvendt er udtryk for, at finanspolitikken er mere end holdbar.⁷

Ved fremskrivningen af den offentlige økonomi i forbindelse med opgørelse af langsigtet økonomisk holdbarhed forudsættes følgende:

- Individuelt offentligt forbrug – for eksempel lægebehandling og skoleundervisning – følger den demografiske udvikling og vokser over tid med økonomiens underliggende vækstrate.
- Kollektivt offentligt forbrug – for eksempel politi og forsvar – antages at følge BNP.
- Antal modtagere af indkomstoverførsler følger den demografiske udvikling. Regler for indkomstoverførsler fastholdes som i dag, og satserne reguleres i forhold til lønudviklingen.

I fremskrivningen tages der højde for den skønnede effekt af fremtidige ændringer i den økonomiske politik, der måtte være vedtaget.⁸

Del II: Principielle forudsætninger.

Et principielt grundtræk ved sådanne opgørelser af økonomisk holdbarhed er for det første, at de er meget langsigtede. Det er som bekendt imidlertid svært at spå og især om fremtiden. Hvad det betyder for sikkerheden i fremskrivningerne diskuteres i det følgende i første afsnit.

Endvidere gælder, at sådanne fremskrivninger baserer sig på en række principielle antagelser om den fremtidige finanspolitik. Væsentligt i denne forbindelse, at disse forudsætninger ikke er økonomisk bestemte, men politisk valgte. Det handler bl.a. om,

- at der i forbindelse med råderummets opgørelse forudsættes nulvækst i offentligt forbrug
- at alle skatte- og afgiftssatser forudsættes uændrede fremover.

I det følgende vil vi i andet afsnit diskutere forudsætningen om nulvækst i offentligt forbrug og i tredje afsnit forudsætningen om uændret skat?

2.1. Jo længere frem, jo større usikkerhed.

Beregningen af den langsigtede finanspolitiske udvikling holdbarhed forudsætter en fremskrivning af de offentlige indtægter og udgifter langt frem i tiden. Ofte laves sådanne fremskrivninger frem til enten 2040, 2070 eller helt til århundredets slutning (år 2100).

Det er oplagt, at jo længeresigtet fremskrivningen er, desto større usikkerhed vil der være om mange af forudsætningerne for fremskrivningen. Der er i den forbindelse usikkerhed vedrørende to forskellige former for antagelser, nemlig dels antagelserne om selve den økonomiske udvikling og politik og dels antagelser om de ydre omstændigheder, som danner rammen om den økonomiske udvikling. Det sidste dækker forhold som befolkningens udvikling og arbejdsmarkedsadfærd, det fremtidige opsparings- og forbrugsmønster og den internationalt betingede udvikling i produktivitetsvækst og rente.⁹

Forudsætningerne bag fremskrivningen kan udvikle sig både mere positivt og mere negativt set fra de offentlige financers synspunkt, end det antages i fremskrivningerne. Hvis nogle forudsætninger udvikler sig tilstrækkelig meget mere negativt end antaget, vil det medføre en forværring af holdbarheden i den langsigtede fremskrivning. Fx kan den indeværende Corona-krise påvirke den økonomiske vækst, den offentlige saldo og den offentlige formue negativt, hvilket vil forringe holdbarheden på i hvert tilfælde kortere sigt.¹⁰ Så sådanne fremskrivninger er altså langt fra hugget i granit, tværtimod er de forbundet med stor og stigende usikkerhed, alene jo længere ud i fremtiden vi kommer. Selvom borgerlige økonomer kommer med tilsyneladende præcise bud på råderummet ikke bare 5, men 50 år ud i fremtiden, skal disse tal således tages med endog meget stort forbehold.

2.2. Politisk betinget forudsætning om offentlig nulvækst.

Normalt regner man blandt økonomer med, at det offentlige forbrug vokser over tid. Det skyldes for det første, at befolkningen vokser i antal og sammensætning (der bliver flere udgiftskrævende børn og/eller ældre) og det medfører behov for flere institutionspladser og skoleklasser respektive for flere sygehus- og plejehjemspladser osv.¹¹ Dette såkaldte (rene eller enkle eller umiddelbare) demografiske træk er af FM beregnet til at udgøre årligt 0,5 procent i gennemsnit fra 2021 frem til 2025 svarende til i alt 11 mia. kr (akkumuleret).¹²

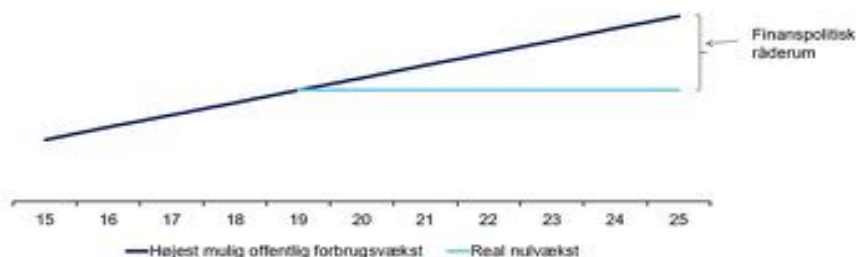
For det andet skyldes forventningen om vedvarende vækst i det offentlige forbrug, at den almindelige velstand vokser i økonomien. Dermed løftes det private forbrug og produktionen af privat service. Men borgerne vil tilsvarende forvente også flere og bedre offentlige serviceydelser og dermed et øget offentligt forbrug. OG: Hvis den offentlige service skal holde trit med væksten i privat forbrug og service, kræver det, at de offentlige forbrugsudgifter over tid stiger i takt med den almindelige velstandsstigning (økonomiske vækst) i samfundet. Dette betegnes som det udvidede eller fulde demografiske træk.¹³ Det fulde demografiske træk er af FM beregnet til at udgøre årligt 1,1 procent i gen-

nemsnit frem til 2025 svarende til op mod 30 mia. kr. (akkumuleret) fra og med 2021 til og med 2025. ¹⁴

Opfyldelse af det enkle respektive det fulde demografisk træk vil økonomisk være nødvendigt for at velfærdens hidtidige standard bevares respektive for, at velfærden følger den generelle velstandsudvikling. Men i de økonomiske planer fra sidst i 90'erne og først i 00'erne og frem er anvendt en anden opgørelsesmetode, idet råderummet beregnes i forhold til nulvækst i det offentlige forbrug.

Råderummet måles nærmere bestemt i forhold til et scenarie med real nulvækst i det offentlige forbrug, det vil sige i forhold til et scenarie, hvor det offentlige forbrug udgør en aftagende andel af BNP. Råderummet i et givet slutår beregnet som den stigning i det offentlige forbrug, der ifølge regeringens beregninger er råd til frem til slutåret i forhold til i dag, hvis den offentlige saldo skal være i balance (altså hverken udvise underskud eller overskud). Det vil sige, at beregningen af råderummet tager udgangspunkt i et hypotetisk forløb, hvor der ingen vækst er i det offentlige forbrug i nogen af årene frem mod det mellemfristede slutår, og beregner råderummet i forhold til dette hypotetiske forløb.

Figur: Det finanspolitiske råderum. ¹⁵

Dette skal utvivlsomt ses på baggrund af den strategi, som den borgerlige økonomiske politik fra sidst i 90'erne/først i 00'erne slog ind på og som handlede om at omfordele den økonomiske vækst fra velfærd til skattelettelse ¹⁶, hvilket indebærer, at overskuddet på de offentlige finanser skulle "frigøres" fra at være tildækket offentlige udgifter. Det gav sig udtryk i, at de økonomiske planer siden da definerer det offentlige overskud som "frie midler".

Denne omdefinering har muliggjort, at det offentlige overskud siden i stigende grad har kunnet omdirigeres til skattelettelse i stedet for til opretholdelse og opdatering af velfærden. Når hele det offentlige overskud betragtes som "frit" følger så omvendt, at velfærden ikke er sikret den økonomisk nødvendig ressourcetilførsel til opretholdelse og opdatering af standard og tilbud. Konkret vil velfærden blive udhulet i disse år, hvis det offentlige forbrug stiger med mindre end 1,1 pct. pr. år, for da vil kvaliteten af den offentlige service ikke kunne følge med velstandsudviklingen. Og hvis det offentlige forbrug pt. stiger med mindre end 0,5 pct. om året, vil de offentlige udgifter end ikke kun-

ne følge med befolkningsudviklingen dvs. der vil være mindre og ringere offentlige service pr. borger.

Forudsætningen om nulvækst for offentligt forbrug, når råderummet opgøres, har således dybe implikationer for velfærdens udvikling, idet den gør det til et stående spørgsmål om velfærden tilføres de økonomiske nødvendige ressourcer til at følge med befolkningens og økonomiens udvikling. Men der er som fremgået ikke tale om en økonomisk bestemt, men om en politisk betinget forudsætning.

2.3. Politisk bestemt forudsætning om uændret skat.

En principiel forudsætning for de langsigtede økonomiske fremskrivninger handler om, at alle skatte – og afgiftssatser antages uændrede fremover. Også her er den historiske baggrund den borgerlige økonomiske politik fra sidst i 90'erne og først i 00'erne som tilsigtede først stop for vækst i og siden nedsættelse af skattetrykket og som kom til udtryk i skattestoppet og siden i en række reformer med deciderede skattelettelser.

Antagelsen om fremover uændrede skattesatser indebærer det for det første, at de specifikke skattemæssige fradrag for pensionsindbetalinger og beskatning af pensionsudbetalinger antages videreført i uendelighed, hvilket betyder, at en væsentlig del af pensionsformuen udgøres dermed af udskudte skatter.¹⁷ For det andet indebærer antagelsen om uændrede skattesatser fremover en forevigelse (i hvert tilfælde indenfor de langsigtede fremskrivningers horisont) af de i 00'erne og 10'erne gennemførte nedsættelser af skattesatser og forøgelse af generelle skattefradrag. Med andre ord bliver de to tiårs massive skattelettelser gennem denne antagelse fastfrosset.

Denne antagelse om uændret skat er også en forudsætning, der ligesom antagelsen om offentlig nulvækst har store konsekvenser for velfærden, idet den indebærer, at skatteindtægterne på sigt fastfryses uanset stigende behov for velfærd på grund af befolkningsvæksten og stigningen i antallet af ældre. Antagelsen om uændrede skattesatser indebærer således implicit en udhuling af finansieringsgrundlaget for velfærden og dermed af velfærden i sig selv over tid.

At skatter ikke må ændres eller forhøjes i takt med udgiftsbehovene er ingen økonomisk lov, men udtryk for økonomisk politik med sigte på skattestop og/eller skattelettelser. Skattelettelserne blev navnlig givet under 00'ernes højkonjunktur og under en gunstigere befolkningsudvikling. I dag er omstændighederne samfundsøkonomisk vanskeligere og med en ”demografisk modvind” og stigende udgiftsbehov pga. ældreudviklingen. Der kunne derfor under de ændrede omstændigheder sagtens argumenteres for, at der ikke længere er råd til de givne skattelettelser.

Der er således ikke tale om nogen økonomisk nødvendighed, men om et politisk valgt grundprincip, når skatterne i de fremherskende langsigtede fremskrivninger af råderummet forudsættes ikke at måt-

te stige, end ikke tilbageføres til tidligere niveau. I del V skal vi se nærmere på, hvorledes råderummet i væsentlig grad vil udbygges, hvis denne forudsætning ophæves.

2.4. Disse valgte forudsætningers betydning for råderummet.

Disse principielle forudsætninger omkring uændret offentlig forbrugsvækst og skattetryk er således ikke økonomisk, men i høj grad politisk betingede og kan dermed ændres, hvis der er politisk opbakning hertil og krav herom. Ændres ved disse forudsætninger, vil det selvsagt påvirke råderummet størrelse?

Hvad angår antagelsen om nulvækst i offentligt forbrug, så har Socialdemokratiet foreslået indførelse af en såkaldt velfærdslov, der skulle sikre, ”at pengene følger med, når der bliver flere ældre og børn”.¹⁸ Selvom den konkrete formulering heraf ikke kendes, så burde det i princippet gå ud på, at det offentlige forbrug skal stigende svarende til det ”rene”, enkle, umiddelbare demografiske træk. Og med forbehold for den konkrete udformning af velfærdsloven gælder, at hvis nulvækst for offentligt forbrug droppes, så vil det disponible råderum til andet end offentligt forbrug, fx til skattelettelser, blive reduceret.

Omvendt gælder antagelsen om uændret skattetryk. Det er klart, at hvis der åbnes op for, at skatterne øges, fx ved at tidligere skattelettelser tilbagerulles eller ved at pensionsskatter fremrykkes, ja så vil de herved øgede offentlige indtægter i sig selv både øge det økonomiske råderum og den økonomiske holdbarhed.

Hermed får antagelsen om uændrede skattesatser (- og fradrag) stor betydning for opgørelsen af råderummet. Hvor de nugældende langsigtede økonomiske fremskrivninger, jf. længere fremme, ud fra denne antagelse regner med underskud fra 2025 og frem til omkring 2045, vil situationen være en helt anden, hvis udskudte pensionsskatter medregnes i råderummet eller hvis givne skattelettelser tilbagerulles. I så tilfælde vil det offentlige i hele perioden frem mod 2075 have et langt højere økonomiske råderum eller med andre ord: Råd til genopretning af velfærd og gennemførelse af grøn omstilling.

Del III: (Andre) centrale parametre i de længeresigtede økonomiske fremskrivninger.

Udover de ovennævnte principielle forudsætninger spiller antagelser om en række centrale parametre for de økonomiske fremskrivninger også en meget vigtig rolle for, hvorledes det økonomiske råderum opgøres?

Det gælder navnlig følgende:

- antagelse om (fortsat) lav vækst i offentlige udgifter
- antagelse om begrænset udgiftsstigning som følge af ”sund aldring”

- antagelse om (fortsat) forhøjelse af tilbagetrækningsalderen

Heller ikke disse parametres størrelse er imidlertid – som vi skal se - ikke entydig, tværtimod er der forhold og argumenter, som taler for en anden værdifastsættelse af disse parametre end de tildeles i de fremherskende beregninger af råderummet (FM og DØR).

3.1. Uholdbar antagelse om (fortsat) lav offentlig vækst.

Den fremtidige udvikling i de offentlige udgifter spiller en betydelig rolle for den finanspolitiske holdbarhed. Både DØR og Finansministeriets antager i deres langsigtede fremskrivninger, at der fremover vil gælde samme lave vækst i de offentlige udgifter, som har været gældende de seneste to tiår.

DØR har opgjort væksten og mervæksten heri siden 60'erne. Mervæksten er den del, der ikke ifølge DØR ikke tilskrives ændringer i befolkningens størrelse og sammensætning eller den almindelige velstandsmæssige udvikling. Ifølge opgørelse er der gennem de seneste årtier sket en opbremsning i væksten.¹⁹ For perioden 2000-2019 er det beregnet, at der har været en gennemsnitlig årlig mindrevækst på - 0,4 pct. point,

Tabel. Offentlig vækst og mer-/mindrevækst.²⁰

	Vækst i alt	Mervækst
	Gennemsnitlig årlig vækst i pct.	
1966-2019	2,7	0,0
1966-1985	4,6	0,8
1985-2000	2,1	-0,3
2000-2019	1,3	-0,4
1995-2019	1,6	-0,2

Den lave offentlige vækst gennem de seneste tiår hænger sammen med, at væksten i bevillingerne er blevet reduceret gennem en borgerlig økonomisk sparepolitik.²¹ Derudover hænger det også stærkt sammen med, at der med Budgetloven er indført et strammere udgiftsstyringssystem for kommuner og regioner, der med hårde sanktioner har tvunget disse til merbesparelser.²²

Det er imidlertid et spørgsmål, hvor sikker antagelsen om fortsat lav vækst i de offentlige udgifter er? For det første er det i de senere år blevet tydeligt, at den borgerlige økonomiske sparepolitik har haft mærkbare konsekvenser i form af forringelse af velfærdens standard og at en genopretning er påkrævet. Hertil kommer for det andet, at den demografiske ændring med flere ældre som tidligere nævnt trækker i retning af stigende udgiftsbehov.

For det tredje har regeringen bebudet en revision af den Budgetlov, der har en betydelig del af ansvaret for vækstfaldet i offentlige udgifter og fagbevægelse og kommuner har her krævet en opblødning, hvilket vil svække grebet om de offentlige udgifter. Og endelig gælder for det fjerde, at en ”velfærds-

lov” fremover muligvis vil sikre, at det offentlige forbrug følger det umiddelbare demografiske træk, hvilket i sig selv vil øge stigningstakten i de offentlige udgifter.

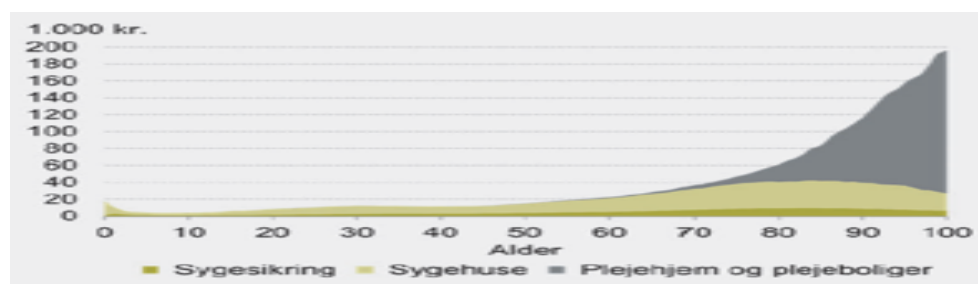
Disse ting peger i retning af, at antagelsen om lav stigningstakt i de offentlige udgifter er økonomisk uholdbar.

3.2. Diskutabel antagelse om ”sund aldring”.

Et andet centralt parameter i de langsigtede økonomiske fremskrivninger handler om antagelser vedr. såkaldt ”sund aldring”.

Problematikken handler om, at i takt med, at den gennemsnitlige levealder stiger, så vil udgifterne til sundheds – og ældrepleje til ”gamle” ældre stige. Her regner FM imidlertid med, at de høje sundhedsudgifter først indtræffer i de 3 sidste år lige før livets afslutning, og man regner ydermere med, at disse ”tre udgiftskrævende år” bliver udskudt i takt med levealderen, mens sundhedsudgifterne for de øvrige aldersgrupper slet ikke stiger i takt med, at danskerne bliver ældre. ”Aldringen” har beregnet således selvsagt en beskeden udgiftsdrivende effekt, når den begrænses til de sidste 3 leveår. DØR har her en endnu mere optimistisk vurdering.

Figur: Gns. aldersfordelte sundhedsudgifter 2008 – 2009 (2019 priser) ²³

Problemet er, at det er højst usikkert, om det virkelig hænger sådan sammen? Et studie fra VIVE peger på, at det IKKE er tilfældet: Udgifterne til sundhed stiger i forhold til resten af befolkningen mere allerede for +65-årige og markant mere for de +80-årige. ²⁴ Dette peger i retning af, at de faktiske udgifter til sundhed vil være betydeligt større end antaget i både FM ’s og især i DØR ’s langsigtede økonomiske fremskrivninger af råderummet. ²⁵ De herfor til grundliggende antagelser om beskeden udgiftsdrivende effekt af den demografiske aldring er således økonomisk set mere end tvivlsomme.

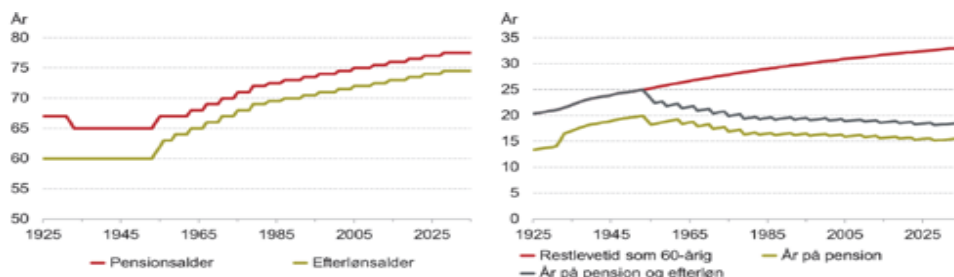
3.3. Kritisabel antagelse om (fortsat) højere tilbagetrækningsalder.

Et sidste centralt parameter for de økonomiske fremskrivninger er antagelsen om en fortsat stigende tilbagetrækningsalder. Det forudsættes i de økonomiske fremskrivninger, at aldersgrænserne for efterløn og folkepension helt frem til år 2100 hæves i overensstemmelse med reglerne i velfærdsaftalen fra 2006 og tilbagetrækningsaftalen fra 2011.

Ikke alene vil Danmark hermed få en af de højeste tilbagetrækningsaldrer i Europa. Disse aftaler indebærer også, at i takt med at tilbagetrækningsalderen øges, så falder otiummet (= antallet af år som tilbagetrukket) absolut og målt som andel af levealder – for de kommende generationer og desto mere, jo længere vi kommer frem mod 2100. ²⁶

Figurer: Tilbagetrækningsalder og Antal år som tilbagetrukket. ²⁷

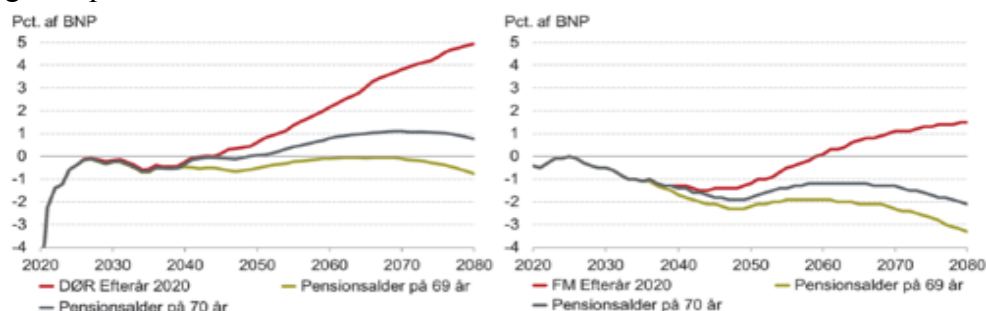

Anm.: I figurerne angiver årstallene fødselsårsgange.

Disse hårde udsigter har rejst berettiget kritik fra lønmodtagerorganisationer af tilbagetrækningsalderens tilsyneladende endeløse stigning, uanset ringere helbredstilstand og levealder for store lønmodtagergrupper. Socialdemokratiet har heroverfor fået gennemført en ret til tidligere tilbagetrækning på folkepension, men denne ordning rokker ikke ved forhøjelsen af den generelle tilbagetrækningsalder som sådan. Fagforeninger og venstrefløjsspartier har heroverfor krævet et stop for stigningen i tilbagetrækningsalderen enten ved 68, 69 eller 70 år, hvilket sidste også forskellige borgerlige partier har tilsluttet sig (DF og RV). S – regeringen har foreløbig skudt spørgsmålet til hjørne ved at nedsætte en kommission om tilbagetrækning og nedslidning, der skal afdække virkningerne af, hvis levetidsindeksering lempes så folkepensionsalderen stiger i et langsommere tempo for årgange, som går på pension fra 2040?

Den endeløse forhøjelse af tilbagetrækningsalderen, som er forudsat i de længeresigtede fremskrivninger er således under pres. Gennemføres en opbremsning for stigningen i tilbagetrækningsalder fra fx 2040, vil det selvsagt reducere de offentlige overskud fra dette tidspunkt og frem.

Figur: Offentlig saldo ifølge DØR respektive FM under gældende regler respektive med stop for stigende pensionsalder ved 69 eller 70 år. ²⁸

3.4. Betydningen for råderummet af vurderingen af disse parametre.

Vi har ovenfor i del III behandlet en række centrale parametre for fremskrivningerne af det økonomiske råderum: Antagelsen om (fortsat) lav offentlig vækst, antagelsen om beskedne udgiftsdrivende effekt af ”sund aldring” og antagelsen om (fortsat) forhøjelse af tilbagetrækningsalderen.

Også for disse centrale parametre for de langsigtede økonomiske fremskrivninger af det økonomiske råderum gælder – som for de principielle forudsætninger – som vist, at de heller ikke er hugget i granit, men i betydelig udstrækning er økonomisk – og politisk – diskutabel. Rokkes der som følge heraf ved den hidtidige fastsættelse af disse parametre i de fremherskende fremskrivninger, vil det gennemgående få betydning for det økonomiske råderum i form af en reduktion heraf.

Hvad angår antagelsen om lav offentlig vækst i de offentlige udgifter, så baserer den sig i høj grad på effekten af Budgetloven og den borgerlige økonomiske sparepolitik. Begge dele er imidlertid under pres: Budgetloven ønskes af fagbevægelsen og kommunerne opløst og der er med forslaget om en ”Velfærdslov” tilsigtet, at den gennemsnitlige årlige vækst i det offentlige forbrug skal øges, så den modsvarer det umiddelbare demografiske træk. Kommer det sådanne ændringer vil en højere stigningstakt for offentlige udgifter selvsagt reducere de fremtidige offentlige overskud.

Med hensyn til antagelsen om ”sund aldring”, er der også stillet spørgsmålstejn herved, hvorvidt denne antagelse er i overensstemmelse med virkeligheden? Og spørgsmålet om denne effekt vil uvægerligt komme op i forbindelse med den nærmere fastlæggelse af, hvorledes en velfærdslov skal virke? ²⁹ Fører dette til, at der fremover opereres med højere sundhedsudgifter som konsekvens af den demografiske aldring end antaget hidtil i de økonomiske fremskrivninger, vil også dette selvfølgelig reducere de fremtidige offentlige overskud.

Endelig gælder for antagelsen om (fortsat) stigning i tilbagetrækningsalderen, at også dette er under pres fra fagbevægelse og lønmodtagerbefolkning og at spørgsmålet om, hvorvidt levetidsindekseringen bør lempes i hvert fald er kastet op i den politiske debat? Dette er selvfølgelig ikke nogen garanti for ændringer, men skulle en sådan lempelse blive gennemført, vil dette selvsagt også forringe de offentlige overskud.

Alle 3 parametre er således ikke hugget i grant, men økonomisk og politisk diskutabel og hvis der drejes på disse ”stilleskruer”, så vil det økonomiske råderum på sigt blive reduceret.

Del IV: Aktuelle fremskrivninger og konkrete antagelser herfor.

Udover de foran nævnte principielle forudsætninger og centrale parametre gør der sig endelig også diverse mere konkrete antagelser gældende for de økonomiske fremskrivninger af råderummet.

I det følgende redegøres for de seneste konkrete fremskrivninger til 2070 af de offentlige finanser og økonomisk holdbarhed, som er udarbejdet af DREAM, FM og DØR. Dernæst analyseres og diskutere-

res nogle af de konkrete antagelser, der er – ud over de nævnte principielle forudsætninger og centrale parametre – har betydning for disse fremskrivningers resultat.

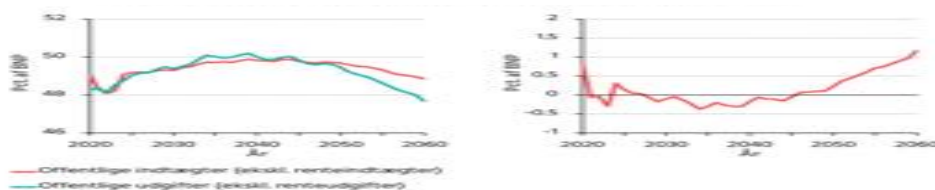
4.1. Fremskrivninger 2020 - 2070 af økonomisk råderum.

Overordnet set er der mellem FM og DØR enighed om på den ene side en skelnen mellem de nærmeste årtier frem til 2040 og så på den anden side årtierne herefter frem til 2070/2100.

De nærmeste årtier karakteriseres af demografisk modvind: Store årgange forlader arbejdsmarkedet samtidig med, der sker en betydelig aldring af befolkningen. Og flere ældre medfører stigende offentlige udgifter til sundhed og ældrepleje samtidig med, at færre erhvervsaktive har negativ effekt på skatteindtægterne. Som følge heraf forventes underskud på den primære offentlige saldo i perioden 2028-2045. I denne periode har saldoen under de oven anvendte forudsætninger og antagelser form som en hængeskøjle, hvorfor perioden slet og ret betegnes som ”hængeskøjen”.

Efter 2045 forventes der til gengæld overskud på den offentlige saldo. For det første skifter situationen fra 2040 og frem, så små årgange fra dette tidspunkt igen bliver afløst af større. Udover stigningen i befolkningen skyldes den betydelige vækst i arbejdsstyrken i perioden imidlertid for det andet også, at aldersgrænserne for efterløn og folkepension forudsættes at blive hævet i overensstemmelse med reglerne i velfærdsaftalen fra 2006 og tilbagetrækningsaftalen fra 2011. Endelig kulminerer for det tredje opbygning af arbejdsmarkedspensionssystemet omkring 2040³⁰, hvorefter indbetalinger fra skat på udbetalt pension i stigende grad vil gøre sig gældende.³¹

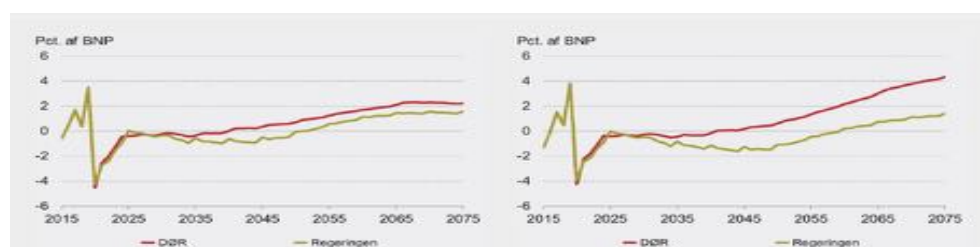
Figur: Offentlige indtægter og udgifter samt offentlig saldo 2020 – 2060.³²

4.2. Sammenligning af DØR 's og FM 's fremskrivninger af råderummet.

Denne faseopdeling mellem ”hængeskøjleperiode” og ”overskudsår” går som sagt igen hos både DØR og FM. Alligevel er der en betydelig niveauforskel mellem fremskrivningerne fra henholdsvis DØR respektive fra FM, hvor DØR havde en mere optimistisk og FM en mere pessimistisk vurdering.

Figur. DØR 's ³³ og FM 's ³⁴ fremskrivning af offentlig saldo respektive af primær saldo frem til 2070.

DØR på sin side vurderer, at den langsigtede økonomiske udvikling frem til 2040 vil være stort set holdbar (Holdbarhedsindikator = - 0,2 pct. af BNP) og at den fra 2045 og frem vil være mere end holdbar. FM derimod vurderer den økonomiske udvikling frem til 2045 som ikke-holdbar (HBI = - 1,1) og at holdbarheden fra 2045 og frem nok er positiv, men langt fra i samme omfang, som forventet af DØR. Indregnes perioden fra 2040 og frem til 2070 i en samlet vurdering af holdbarheden fra 2020 til 2070 vurderer DØR ³⁵, at økonomien samlet set i hele perioden er overholdbar med mellem 1,2 pct. og 1,6 pct. af BNP eller mellem 20 og 30 mia. kr, hvilket er betydeligt mere positivt end vurderet af regeringen/FM.

Disse forskelle handler blandt andet om forskelle i antagelser om forskellige konkrete faktorer, bl.a. om, at DØR har en mere optimistisk vurdering af den mellemfristede økonomiske udvikling frem til 2020 end regering og Finansministerium.

4.3. Betydningen for råderummet af vurderingen af disse parametre.

Således er fremskrivningerne af det økonomiske råderum samlet set langt fra hugget i granit. Som vist i del II afhænger opgørelsen af råderummet for det første i meget høj grad af principielle forudsætninger om nulvækst i offentligt forbrug og uændret skattetryk, som ikke er økonomisk, men politisk betingede og dermed kan ændres. Jf. del III er råderummets størrelse for det andet også i væsentlig grad bestemt af antagelser (= skøn) med hensyn til en række centrale parametre.: Lav stignings-takt i offentlige udgifter, ”sund aldring” med ringe udgiftseffekt og forsat forhøjelse af tilbagetrækningsalderen. Heller ikke disse parametre er hugget i granit, der er tværtimod forhold og argumenter, som peger stærkt i retning af en anden værdifastsættelse heraf. Og endelig er det for det tredje ovenfor vist, hvorledes konkrete skøn også spiller rolle for opgørelsen af råderummet. At dette er endog ganske betydningsfuldt ses af, at selvom FM og DØR i det væsentlige er enige om grundantagelser og metodik, så er der alligevel herimellem en væsentlig uenighed imellem dem om, hvorvidt den økonomiske udvikling i Danmark på sigt er holdbar eller endog overholdbar, som vurderet af DØR og DREAM, eller om den ikke er det, som vurderet af Regeringen/Finansministeriet.

Del V: Hvorledes kan råderummet udbygges?

Vi har i ovenfor set, at en række forudsætninger og antagelser for de fremherskende økonomiske fremskrivninger af råderummet på ingen måde er hugget i granit, men tværtimod økonomisk diskutabel og under pres. Men for de fleste af disse forudsætninger og antagelser gælder, at en ændring af dem, som argumenteret for ovenfor, peger mestendels i retning øgede offentlige udgifter og dermed en formindskelse af det økonomiske råderum. Spørgsmålet er derfor, hvordan der evt. skal blive råd til fx øget offentligt forbrug til sundhed og velfærd og til senere tilbagetrækning?

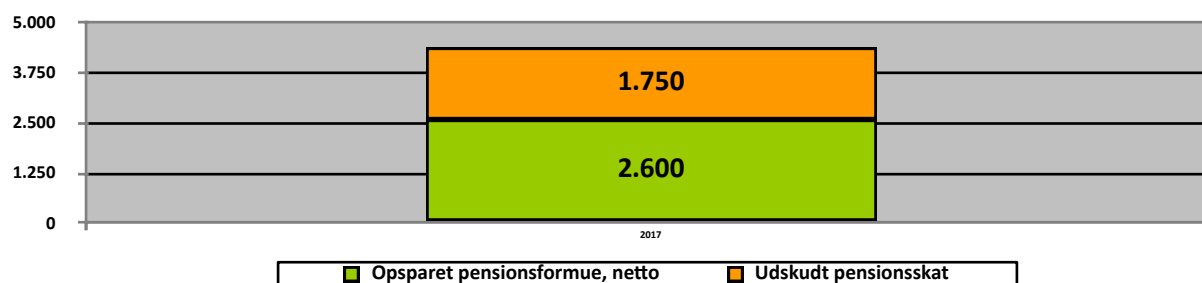
Råd til øgede udgifter vil selvsagt kræve øgede indtægter. Spørgsmålet er derfor: Kan råderummet modsvarende til et stigende udgiftstryk udbygges gennem øgede offentlige indtægter. Vi vil i det følgende se på to kilder til en sådan udbygning af skatteindtægter og råderum: Fremrykning af pensionskatter og tilbagerulning af skattelettelser.

5.1. Fremrykning af pensionsskat.

Det offentlige har idag store tilgodehavender i form af udsat skat på den store pensionsformue i Danmark. Den meget betydelige opsparing til ratepensioner og livrenter, som har fundet sted historisk, har været fradragsberettiget i indkomstskatten, men skal til gengæld beskattes, men først når pensionerne bliver udbetalt.

Den samlede pensionsformue udgør op mod 4.350 mia. kr., hvoraf udskudt skat udgør op mod 1.750 mia. kr. Og pensionsformuen vokser år efter år med omkring 100 mia. kr., og godt 40 mia. kr. af disse er udskudt skat. Medregner man disse aktiver, vil det offentlige i hele perioden frem mod 2075 have en positiv nettoformue. Og medregnes forrentningen af disse ekstra aktiver til den offentlige saldo, ville saldoen blive forbedret med ca. 3 pct. af BNP. Dermed ville der være et solidt overskud på den offentlige saldo i hele den betragtede periode. Dvs. at det nævnte hængekøje problem helt forsvinder, hvis man medregner disse implicite aktiver og indtægter på den offentlige saldo!

Figur: Samlet pensionsformue 2018, opdelt på nettoformue ekskl. udskudt samt udestående skat på pensionsformue.³⁶

Den udskudte skat er statens penge, som imidlertid indtil skatten forfalder ligger hos af pensionselskaberne og kan disponeres af disse. Men der er brug for disse penge nu, ikke om mange år, hvis vi skal gøre noget effektivt for at genoprette velfærden og mod klimakrisen. Frem for at lade endnu fle-

re penge gå i pensionssekskabernes kasser, kunne man starte med at indføre ens pensionsfradrag for alle ved at dette sker i bunden af skatten. Det ville ikke ramme almindelige lønmodtagere, men øge skatteindtægterne fra de rigere. Herudover ligger der naturligvis et evt. senere spørgsmål om fremrykning af skattebetalingen som helhed fra udbetalings – til indbetalingstidspunkt ved yderligere at begrænse den nuværende fradragsret for pensionsindbetalinger.

SÅ: Hvis beskatningen af denne pensionsopsparing fremrykkes, vil alene det betyde en stor udbygning af det økonomiske råderum.

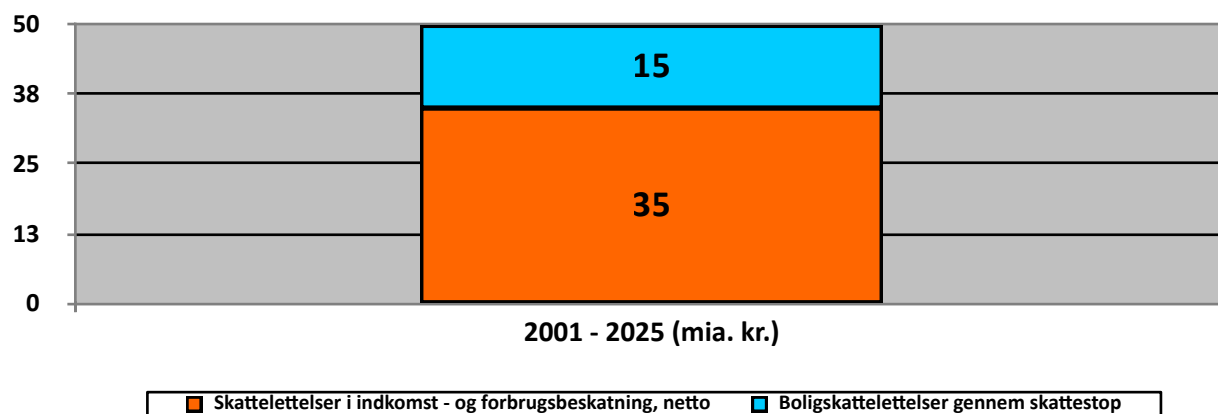
5.2. Tilbagerulning af skattelettelser.

Der er også en anden nærliggende kilde til at udbygge de statslige indtægter og råderummet, så der er flere midler til genopretning af velfærden og til en ambitiøs grøn omstilling.

Det handler om de mange milliarder i skattelettelser, som gennem en borgerlig økonomisk politik er givet siden årtusindskiftet. Disse lettelser er langt henad vejen finansieret med tilbageholdenhed og besparelser på velfærden og er primært kommet de højeste indkomster til gode. Regner man indkomstskattelettelser, afgiftslettelser og lempelser i boligskat gennem skattestop med i ligningen, er der tale om op mod 50 milliarder årligt i skattelettelser i varig virkning.

At tilbagerulle disse skattelettelser for at løfte velfærden igen vil være naturligt. Her kunne man starte med at rulle de mest skæve topskattelettelser tilbage.

Figur: Samlet lettelse af indkomst-, forbrugs – og boligbeskatning 2001 – 2025 (mia. kr., 2019 -niveau)

1) Jf. Wikipedia: Råderum.

<https://da.wikipedia.org/wiki/R%C3%A5derum>

2) Jf. Finansministeriet: Økonomisk politik – mellemfristede fremskrivninger.

<https://fm.dk/arbejdsomraader/oekonomisk-politik/de-mellemfristede-fremskrivninger/>

3) Jf. Det Økonomiske Råd: Finanspolitisk holdbarhed.

<https://dors.dk/offentlige-finanser/finanspolitiske-begreber/finanspolitisk-holdbarhed>

- 4) DREAM: Grundforløb for den langsigtede økonomiske udvikling.
<https://dreamgruppen.dk/aktuelle-temaer/oekonomi/grundforloeb-for-den-langsigtede-oekonomiske-udvikling/>
- 5) Jf. Finansministeriet: Økonomisk politik.
<https://fm.dk/arbejdsomraader/oekonomisk-politik/>
- 6) Jf. Retsinformation: Budgetloven, § 1.
<https://www.retsinformation.dk/eli/ft/201113L00174>
- 7) Jf. Det Økonomiske Råd: Finanspolitisk holdbarhedsindikator.
<https://dors.dk/modeller-metoder/oekonomiske-fremskrivninger/finanspolitisk-holdbarhed-hbi-beregning>
- 8) Kilde: DREAM- modellen: Introduktion til finanspolitisk holdbarhed.
<https://dreamgruppen.dk/dream/begrebet-finanspolitisk-holdbarhed/>
- 9) Jf. Det Økonomiske Råd: Dansk Økonomi Efterår 2019, kap. 2: Finanspolitisk holdbarhed, s. 106.
https://dors.dk/files/media/rapporter/2019/e19/endelig_rapport/dansk_ekonomi_efteraar_2019_web.pdf
- 10) Jf. Det Økonomiske Råd: Dansk Økonomi Efterår 2020, kap. 3: Finanspolitisk holdbarhed, s. 149.
https://dors.dk/files/media/rapporter/2019/e19/endelig_rapport/dansk_ekonomi_efteraar_2019_web.pdf
- 11) Jf. Sørensen, Peter Birch: Dansen om råderummet. Kronik, Berlingske, 17.10.17.
<https://www.berlingske.dk/kronikker/dansen-om-raaderummet>
- 12) Kilde: DK 2025 – grøn, retfærdig og ansvarlig genopretning af dansk økonomi, s. 17, figur 1.10. <https://fm.dk/udgivelser/2020/august/dk2025-en-groen-retfaerdig-og-ansvarlig-genopretning-af-dansk-oekonomi/>
- 13) Jf. Sørensen, Peter Birch: Dansen om råderummet. Kronik, Berlingske, 17.10.17.
<https://www.berlingske.dk/kronikker/dansen-om-raaderummet>
- 14) Kilde: Svar på Finansudvalgets spørgsmål nr. 8 (aktstykke nr. 162) af 19. sept. 2019.
<https://www.ft.dk/samling/20182/aktstykke/Aktstk.162/bilag/2/2078988/index.htm>
Og jf. Lund, Henrik Herløv: DK 2025 og kampen om råderummet. Kritisk rapport, okt. 2020.
<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2020/10/Kampenomraaderummet.pdf>
- 15) Kilde: Finansministeriet: Økonomisk Politik – Det finanspolitiske råderum.
<https://fm.dk/arbejdsomraader/oekonomisk-politik/det-finanspolitiske-raaderum/>
- 16) Jf. Lund, Henrik Herløv: Langsom nedsmeltning af velfærden (rapport 1): Udhulingen af velfærdsservice.
<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2020/01/Langsomnedsmeltning-1-velfaerdsservice.pdf>
- 17) Jf. Knigge, Niels Storm: Finanspolitiske rammer og økonomiske fremskrivninger, planche 44- 48.
https://absalon.ku.dk/files/2288709/download?download_frd=1.
- 18) Jf. Socialdemokratiet: Velfærd først i hele Danmark, s. 2. <https://www.socialdemokratiet.dk/media/8473/velfaerd-foerst-i-hele-danmark.pdf>
- 19) Jf. Det Økonomiske Råd, sekretariatet: Baggrundsnotat til Dansk Økonomi Efterår 2020,,s. 7 øverst
https://dors.dk/files/media/rapporter/2020/e20/diskussionsopl%C3%A6g/kap._iii_baggrundsnotat_udviklingen_i_-_det_offentlige_forbrug.pdf

- 20) Kilde: Det Økonomiske Råd, sekretariatet: Baggrundsnotat til Dansk Økonomi Efterår 2020,, s. 12
https://dors.dk/files/media/rapporter/2020/e20/diskussionsopl%C3%A6g/kap._iii_baggrundsnotat_udviklingen_i_det_offentlige_forbrug.pdf
- 21) Jf. Lund, Henrik Herløv: Langsom nedsmeltning af velfærden (rapport 1): Udhulingen af velfærdsservice.
<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2020/01/Langsomnedsmeltning-1-velfaerdservice.pdf>
- 22) Jf. Lund, Henrik Herløv: Budgetloven – revideres eller afskaffes? Jan. 2020.
<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2020/01/BudgetlovRevision.pdf>
- 23) Kilde: Det Økonomiske Råd: Dansk Økonomi Efterår 2019, kap. II: Finanspolitisk holdbarhed – de fremtidige sundhedsudgifter, s. 111.
- 24) Jf. Kjellberg, Jakob: Fremtidens sundhedsudgifter. Vive, maj 2020.
<https://www.vive.dk/da/udgivelser/fremtidens-sundhedsudgifter-14910/>
- 25) Jf. Dansk Sygepleje Råd: Velfærdslov er ingen garanti imod nedskæringer i sundhedsvæsenet. 19.10.20.
<https://dsr.dk/politik-og-nyheder/nyhed/velfaerdslov-er-ingen-garanti-imod-nedskaeinger-i-sundhedsvaesenet>
- 26) Jf. Lund, Henrik Herløv: Langsom nedsmeltning af velfærden (rapport nr. 2 af 3): Udhulingen af overførselsindkomstsystemet.
<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2019/03/Langsomnedsmeltning-2-overfoerselsindkomster.pdf>
- 27) Kilde: Det Økonomiske Råd, sekretariatet: Baggrundsnotat for Dansk Økonomi Efterår 2020, kap. III: Finanspolitisk holdbarhed, s. 7.
https://dors.dk/files/media/rapporter/2020/e20/diskussionsopl%C3%A6g/kap._iii_baggrundsnotat_finanspolitisk_holdbarhed.pdf
- 28) Kilde: Det Økonomiske Råd, sekretariatet: Baggrundsnotat for Dansk Økonomi Efterår 2020, kap. III: Finanspolitisk holdbarhed, s. 11.
https://dors.dk/files/media/rapporter/2020/e20/diskussionsopl%C3%A6g/kap._iii_baggrundsnotat_finanspolitisk_holdbarhed.pdf
- 29) Jf. Dansk Sygepleje Råd: Velfærdslov er ingen garanti imod nedskæringer i sundhedsvæsenet. 19.10.20.
<https://dsr.dk/politik-og-nyheder/nyhed/velfaerdslov-er-ingen-garanti-imod-nedskaeinger-i-sundhedsvaesenet>
- 30) Jf. Forsikring og pension: Danskernes pension design i særklasse, s. 9.
<https://www.forsikringogpension.dk/media/1221/danskernes-pension-design-i-s%C3%A3-rklasse.pdf>
- 31) Jf. Finansministeriet: Det danske pensionssystem nu og i fremtiden, s. 33. 2017.
<https://fm.dk/udgivelser/2017/juni/det-danske-pensionssystem-nu-og-i-fremtiden/>
- 32) Kilde: DREAM: Grundforløb for den langsigtede økonomiske udvikling.
<https://dreamgruppen.dk/aktuelle-temaer/oekonomi/grundforloeb-for-den-langsigtede-oekonomiske-udvikling/>
- 33) Kilde: Det Økonomiske Råd: Dansk Økonomi Efterår 2020, Kap. 3: Finanspolitisk holdbarhed, s. 200.
https://dors.dk/files/media/rapporter/2019/e19/endelig_rapport/dansk_ekonomi_efteraar_2019_web.pdf
- 34) Jf. S – regeringen: DK2025 – en grøn, retfærdig og ansvarlig genopretning af dansk økonomi. August 2020.
<https://fm.dk/udgivelser/2020/august/dk2025-en-groen-retfaerdig-og-ansvarlig-genopretning-af-dansk-oekonomi/>

³⁵⁾ Jf. DØR: *Dansk Økonomi Efterår 2020, Kap. 3: Finanspolitisk holdbarhed*, s. 8-9.

https://dors.dk/files/media/rapporter/2019/e19/endelig_rapport/dansk_ekonomi_efteraar_2019_web.pdf

³⁶⁾ Kilde: Lund, Henrik Herløv: *Langsom nedsmeltning af velfærden (rapport 3): Udhulingen af skattesystemet*.

<https://henrikherloevlund.dk/wp-content/uploads/2019/06/Langsomnedsmeltning-3-skattesystemet.pdf>

